

DVIJE OSTAVE ŽELJEZNOG ORUDJA S PODRUČJA DELMATA

ANTE MILOŠEVIĆ

Muzej Cetinske krajine, D. Čikare 5, YU-58230 Sinj

Željezna orudja kao osnov makar i približnom odredjivanju oblika gospodarstva kod prapovijesnih Ilira sjeverozapadnog Balkana, a posebno kod Delmata, jedna su od najslabije poznatih i istraživanih skupina arheoloških prapovijesnih nalaza.¹ Razlog je ovomu, da na delmatskom području još uvijek nije sistematski istraženo ni jedno nalazište, posebno ne naseobinskog karaktera gdje ovakve nalaze možemo očekivati u većem broju. Uz to su ovakvi nalazi, makar i slučajno pronadjeni, do sada bili relativno malobrojni, pa će svaki i najskromniji nalaz ovakvog karaktera u znatnoj mjeri doprinijeti boljem razumjevanju i rasvjetljavanju ovog problema. S namjerom da doprinesemo tom cilju, na ovom mjestu ćemo obraditi dva, u novije vrijeme slučajno pronadjena skupna nalaza željeznog orudja s delmatskog područja. Oba se danas nalaze u Arheološkoj zbirci Franjevačkog samostana u Sinju.*

Nalaz iz Obrovca na Cetini

Pronadjen je 1967. godine kao cjelina bez posebne zaštite u rastresitu materijalu starije prapovijesne kamene gomile nedaleko kuća Živalj u selu Obrovca n/C, udaljenom oko 5 km sjeveroistočno od Sinja. Sačinjava ga 12 vrlo dobro sačuvanih željeznih predmeta.

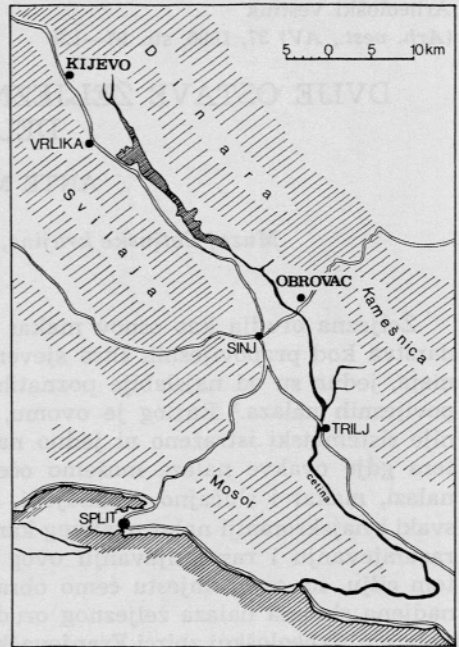
1. Željezno dljeto četvrtastog presjeka i okruglog tuljca za usad drška (SI. 2: 7; 10: 10). Tuljac tvore dva zaliska povinuta prema sredini. Vrh dljeta je neznatno raskovan i blago povinut. Ukupna dužina mu je 26,2 cm od čega na tuljac otpada 6,7 cm. Najveći promjer tuljca je 3 cm, a širina donjeg raskovanog dijela je 1,7 cm.

2. Željezno dljeto sličnog oblika kao prethodno (SI. 2: 5; 10: 11). Tuljac mu je duži, a zalisci su prema sredini raskivanjem gotovo potpuno zatvoreni. Probušen je dvijema nasuprotnim rupama za zakovicu koja je držak dodatno utvrđivala. Dužina mu je 17,1 cm od čega na tuljac otpada 12,5 cm. Najveći promjer je 3,4 cm, a širina donjeg raskovanog dijela je 1,3 cm.

3. Željezno dljeto sličnog oblika kao dva prethodna (SI. 2: 6; 10: 12). Vrh mu je znatnije raskovan i zašiljen, te sekundarno gotovo potpuno savinut. Ukupna dužina mu je 18 cm od čega na tuljac otpada 7,5 cm. Najveći promjer tuljca je 1,9 cm, a širina donjeg raskovanog dijela je 1,3 cm.

4. Željezni cjevasti okov drška, vjerojatno od dljeta (SI. 2: 4; 10: 6). Masivan je i okruglog presjeka s jednim zatvorenim krajem proširenim zbog udaranja. Dužina mu je 11,2 cm, a najveći promjer 4,2 cm.

* Sve nalaze iz obadviju ostava za Arheološku zbirku Franjevačkog samostana u Sinju pribavio je tadašnji njen voditelj fra N. Gabrić. Za mogućnost objave ovih nalaza zahvaljujem se ljubaznom prof. A. J. Soldu.

SI. 1: Karta toka rijeke Cetine — položaj nalaza.

Abb. 1: Karte des Flußlaufs der Cetina — Lage der Funde.

5. Željezna sjekira u obliku kelta s tuljcem četvrtastog presjeka i lepezasto raskovanom oštricom (SI. 3: 1; 10: 9). Tuljac je oblikovan od zalisaka koji se prema sredini bočne strane gotovo potpuno zatvaraju. Na tuljcu je i mala ušica kroz koju se sjekira vezivanjem dodatno pričvršćivala za držak. Ukupna dužina joj je 21,5 cm, najveća širina lepezasto proširene oštrice je 5,5 cm, a širina tuljca 5 cm.

6. Željezna tesla s dvije unakrsno postavljene oštrice nejednake dužine i koničnim cjevastim otvorom za usad drška (SI. 3: 3; 10: 4). Duža oštrica joj je lepezasto proširena i okomito postavljena na otvor za držak. Dužina joj je 19,5 cm. Promjer otvora za držak je 4,1 cm, a širina lepezasto proširene duže oštrice je 5,4 cm. Na unutrašnjoj strani duže oštrice izveden je ornament u obliku slova »V« izvedenog ukucanim crtama.

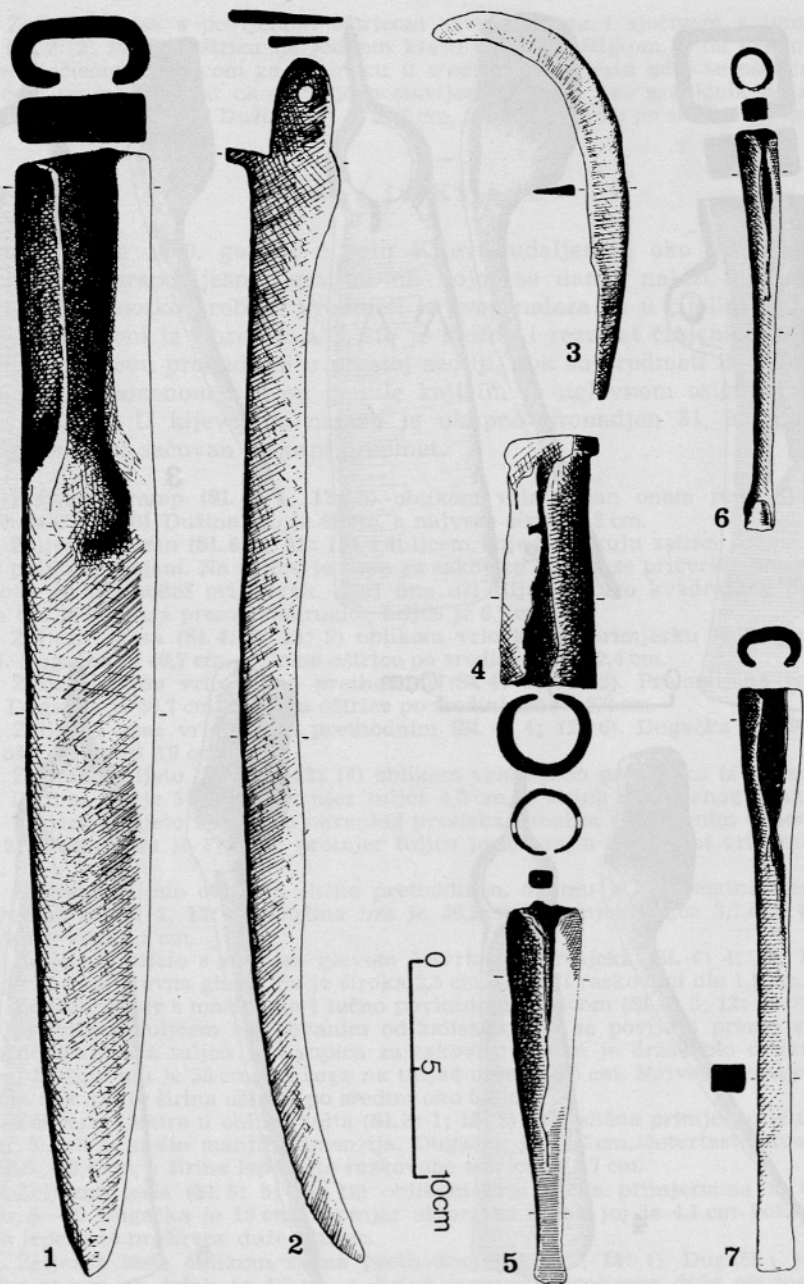
7. Željezna tesla sličnog oblika kao prethodna. Dužina joj je 26,1 cm, promjer otvora za držak 5,7 cm, a širina lepezasto proširene duže oštrice je 8 cm.

8. Željezna tesla sličnog oblika kao dvije prethodne (SI. 3: 4; 10: 2). Dužina joj je 21 cm, promjer otvora za držak 3,6 cm, a širina lepezasto proširene duže oštrice 4,9 cm.

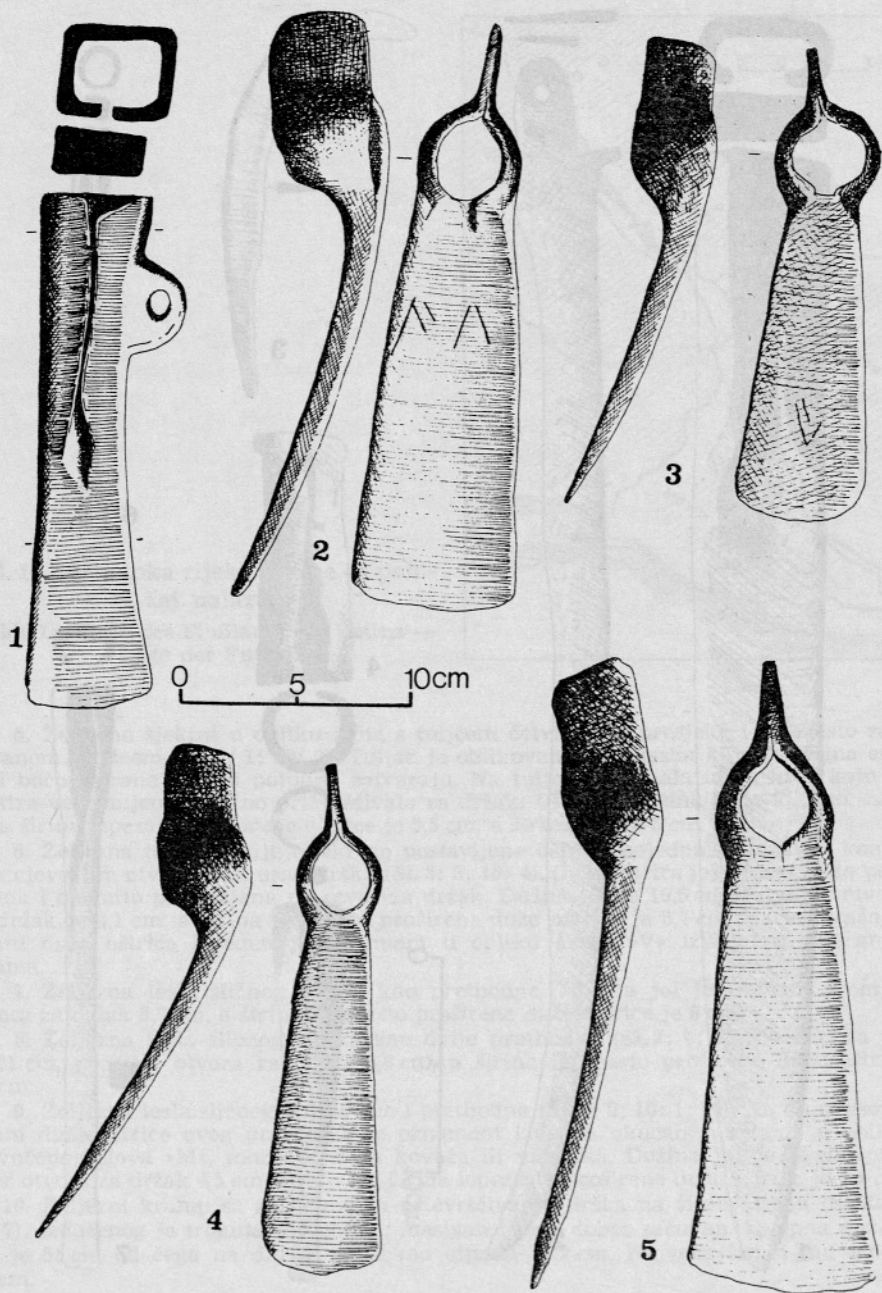
9. Željezna tesla sličnog oblika kao i prethodne (SI. 3: 2; 10: 1; 10). Na unutrašnjoj strani duže oštrice ovog primjerka je ornament izveden ukucanim crtama u obliku razvučenog slova »M«, možda oznaka kovača ili vlasnika. Dužina joj je 24 cm, promjer otvora za držak 4,5 cm, a najveća širina lepezasto proširene duže oštrice je 7,1 cm.

10. Željezni kramp sa zaliscima za pričvršćivanje drška na širem dijelu (SI. 2: 1; 10: 7). Izduženog je trokutastog oblika, masivan i vrlo dobro sačuvan. Ukupna dužina mu je 51 cm od čega na dio sa zaliscima otpada 15,2 cm. Najveća širina mu iznosi 6,4 cm.

11. Željezni srp s trnom za nasad drška (SI. 2: 3; 10: 8). Oštrica mu je savijena u blagom luku. Na jednom kraju završava šiljkom, a na drugom trnom za držak u istoj osi s oštricom. Ukupna dužina mu je 18,5 cm od čega na trn otpada 6,2. Najveća sačuvana širina oštrice iznosi 1,2 cm.

Sl. 2: Obrovac na Cetini, dio skupnog nalaza, 1—7 željezo.
 Abb. 2: Obrovac an der Cetina, Teil des Hortfundes, 1—7 Eisen.

Sl. 3: Obrovac na Cetini, dio skupnog nalaza, 1—5 željezo.

Abb. 3: Obrovac an der Cetina, Teil des Hortfundes, 1—5 Eisen.

12. Željezna kosa s povijenom oštricom ravnog hrpta i sječivom s unutrašnje strane (SI. 2: 2; 10: 5). Oštrica na jednom kraju završava šiljkom, a na drugom proširenom pločicom s rupicom za zakovicu u sredini. Na mjestu gdje se oštrica spaja s pločicom uz ravni hrbat okomito je postavljen mali trn kao graničnik da se kosa pri zamahu ne bi izvrtala. Dužina joj je 54,7 cm, a širina oštrice po sredini 2,5 cm.

Nalaz iz Kijeva

Pronadjen je 1980. godine u selu Kijevu udaljenom oko 8 km sjeverno od Vrlike na prapovijesnoj gradini na kojoj se danas nalazi župna crkva sv. Mihovila i seosko groblje. Predmeti iz ovog nalaza su u cijelini slabije sačuvani nego li oni iz Obrovca n/C, što je možda i rezultat činjenica da su ovi s gradine u Kijevu pronadjeni u prostoj zemlji, dok su predmeti iz obrovačkog nalaza bili u kamenom nanosu gomile koji im je uglavnom osiguravao suhe uvjete čuvanja. U kijevskom nalazu je ukupno pronadjen 31, što cjelovito, što fragmentarno sačuvan željezni predmet.

1. Željezni kramp (SI. 4: 1; 12: 5) oblikom vrlo sličan onom pronadjenom u Obrovcu n/C (br. 10). Dužina mu je 42 cm, a najveća širina 7,2 cm.

2. Željezni kramp (SI. 6: 1, 12: 13) s tuljcem kojeg oblikuju zalisci prema sredini gotovo potpuno spojeni. Na tuljcu je rupa za zakovicu kojom se pričvršćivao za držak. U odnosu na prethodni primjerak, ovaj ima uži šiljak gotovo kvadratnog presjeka. Dužina mu je 36 cm, a promjer okruglog tuljca je 6,7 cm.

3. Željezna kosa (SI. 4: 2; 13: 9) oblikom vrlo slična primjerku iz Obrovca n/C (br. 12). Dugačka je 49,7 cm, a širina oštrice po sredini iznosi 2,4 cm.

4. Željezna kosa vrlo slična prethodnoj (SI. 4: 3; 13: 8). Prelomljena je u dva dijela. Dugačka je 50,7 cm, a širina oštrice po sredini iznosi 2,8 cm.

5. Željezna kosa vrlo slična prethodnim (SI. 4: 4; 12: 6). Dugačka je 49,5 cm, a širina oštrice iznosi 2,9 cm.

6. Željezno dlijeto (SI. 6: 3; 12: 14) oblikom vrlo slično primjerku iz Obrovca n/C (br. 1). Dužina mu je 34,5 cm, promjer tuljca 4,2 cm, a širina raskovanog vrha 2,1 cm.

7. Željezno dlijeto s tuljcem okruglog presjeka i malim raskovanim vrhom (SI. 6: 7; 13: 2). Dužina mu je 17,3 cm, promjer tuljca je 2,5 cm, a raskovani vrh ima širinu 1,3 cm.

8. Željezno dlijeto oblikom slično prethodnom, ali mu je vrh znatnije raskovan i konveksan (SI. 6: 2; 13: 3). Dužina mu je 30,3 cm, promjer tuljca 3,7 cm, a širina raskovanog vrha 4,2 cm.

9. Željezno dlijeto s ravnom glavom četvrtastog presjeka (SI. 6: 4; 12; 15). Dugačko je 27,5 cm. Ravna glava mu je široka 2,5 cm, a donji raskovani dio 1,5 cm.

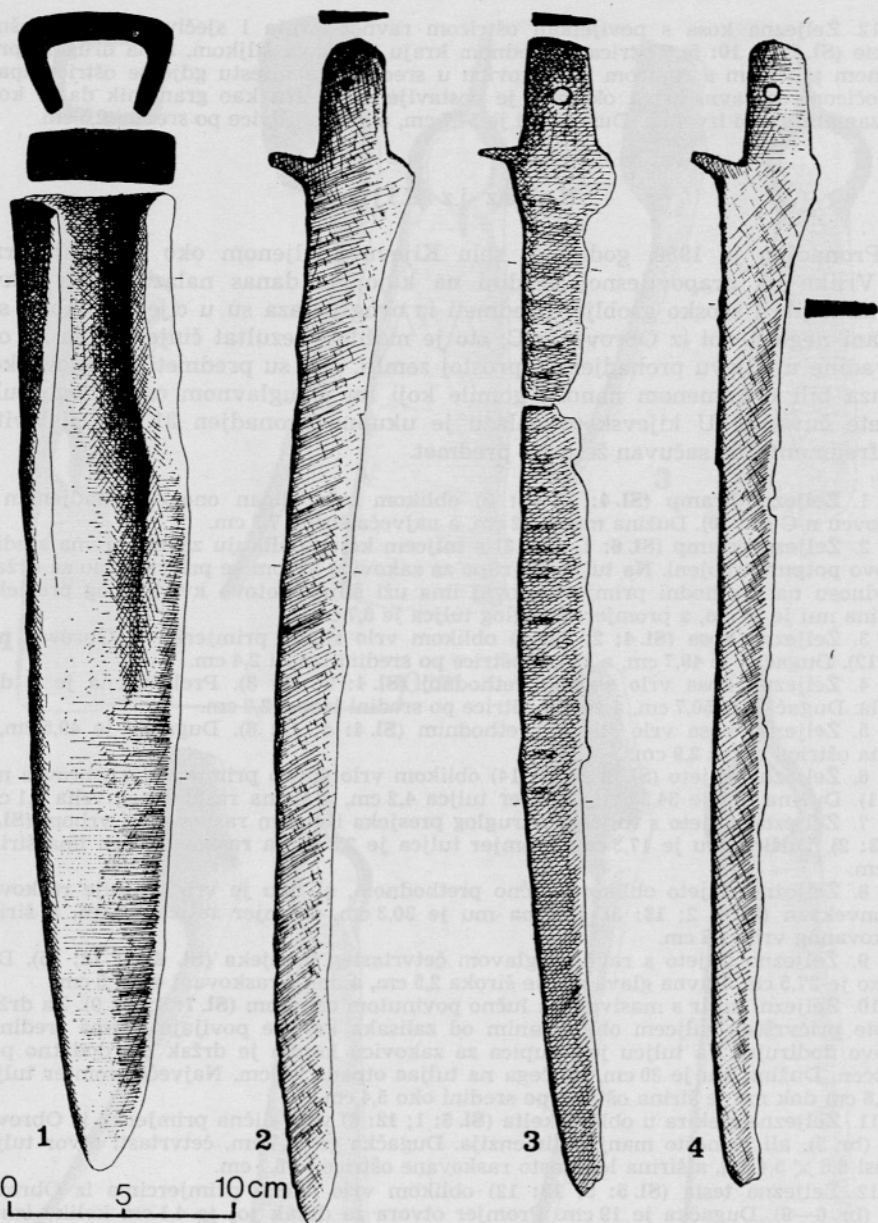
10. Željezni kosir s masivnom i lučno povinutom oštricom (SI. 7: 3; 12: 9). Za držak je bio pričvršćen tuljcem oblikovanim od zalisaka koji se povijaju prema sredini i gotovo dodiruju. Na tuljcu je i rupica za zakovicu kojom je držak bio dodatno pričvršćen. Dužina mu je 30 cm, od čega na tuljac otpada 9,5 cm. Najveći promjer tuljca je 3,6 cm dok mu je širina oštrice po sredini oko 5,4 cm.

11. Željezna sjekira u obliku kelta (SI. 5: 1; 12: 8) vrlo slična primjerku iz Obrovca n/C (br. 5), ali je nešto manjih dimenzija. Dugačka je 17,7 cm, četvrtasti otvor tuljca iznosi $6,6 \times 5,4$ cm, a širina lepezasto raskovane oštrice je 5,7 cm.

12. Željezna tesla (SI. 5: 5; 13: 12) oblikom vrlo slična primjercima iz Obrovca n/C (br. 6–9). Dugačka je 19 cm. Promjer otvora za držak joj je 4,1 cm koliko iznosi i širina lepezasto proširene duže oštrice.

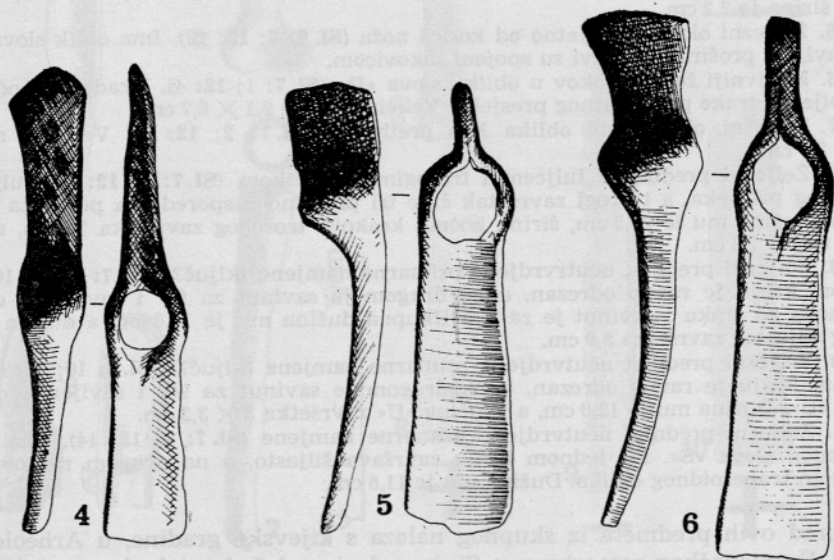
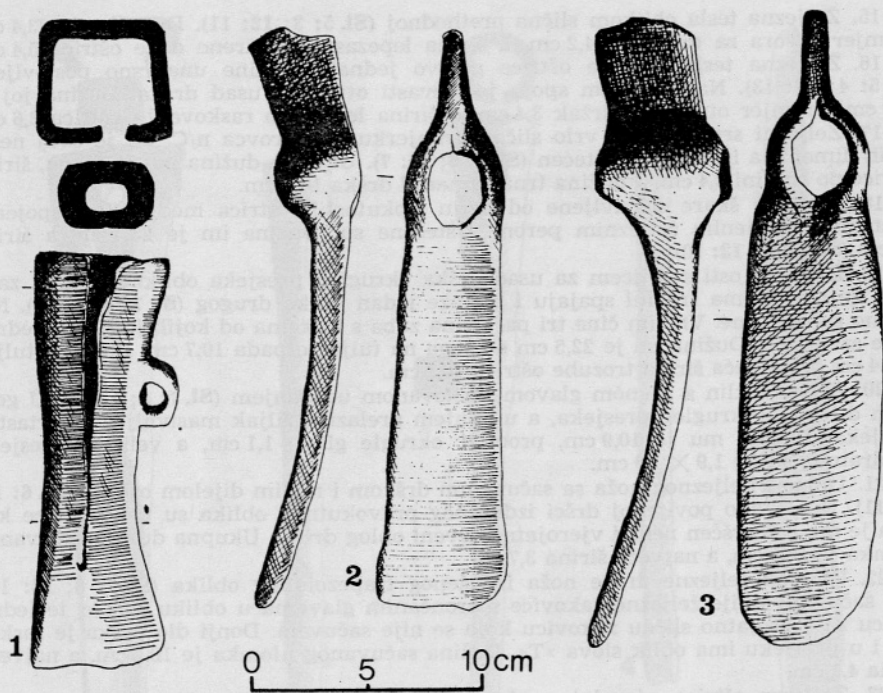
13. Željezna tesla oblikom slična prethodnoj (SI. 5: 2; 13: 1). Dugačka je 27 cm. Promjer otvora za držak je 4,3 cm, a širina lepezasto proširene duže oštrice 5,5 cm.

14. Željezna tesla oblikom slična prethodnim, ali se od njih razlikuje oblikom cjevastog otvora za držak (SI. 5: 6; 13: 4). Bočne strane kod ovog primjerka su trokutaste raskovane. Dugačka je 23 cm, promjer otvora za držak je 4,2 cm, a širina lepezasto raskovane duže oštrice 4,6 cm.

Sl. 4: Kijevo, dio skupnog nalaza, 1—4 željezo.

Abb. 4: Kijevo, Teil des Hortfundes, 1—4 Eisen.

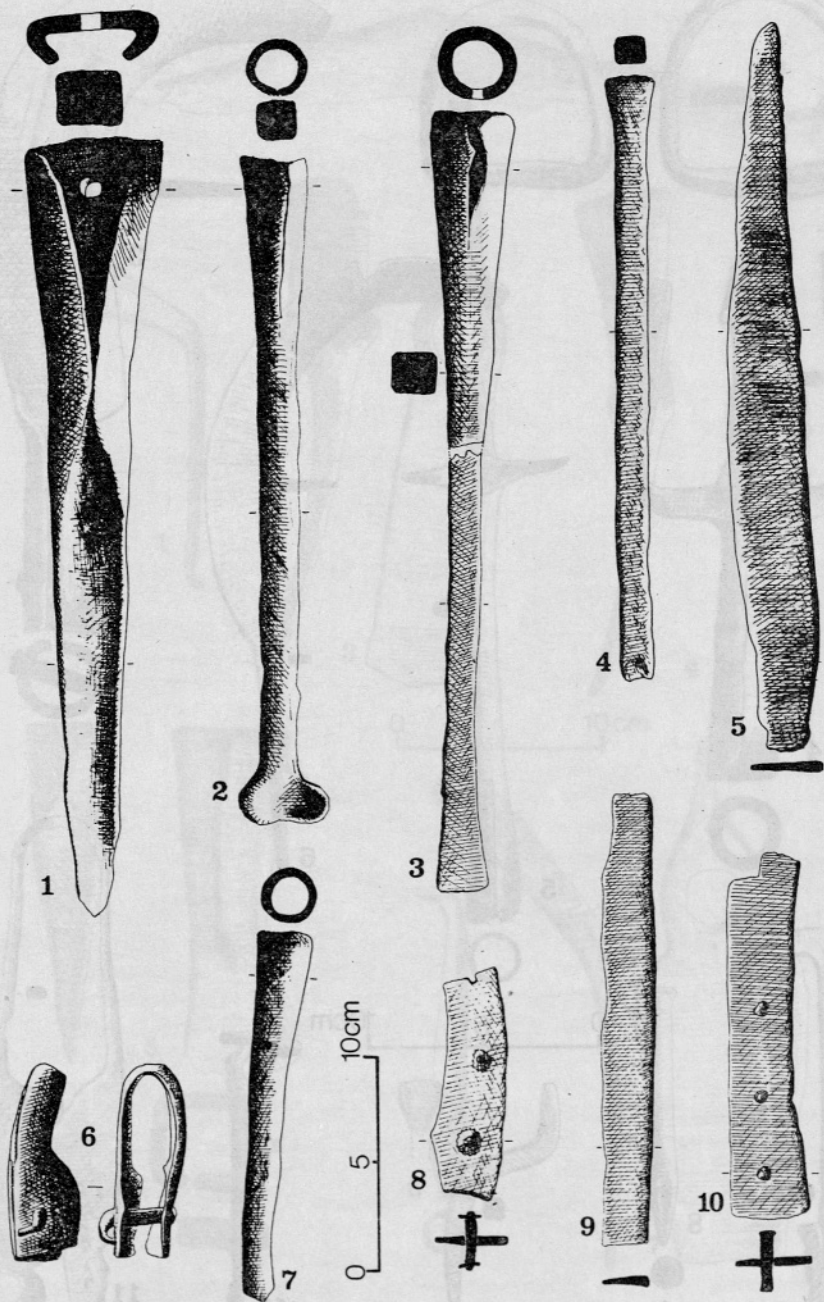
Sl. 5: Kijevo, dio skupnog nalaza, 1—6 željezo.

Abb. 5: Kijevo, Teil des Hortfundes, 1—6 Eisen.

15. Željezna tesla oblikom slična prethodnoj (SI. 5: 3; 12: 11). Dugačka je 23,4 cm, promjer otvora za držak je 4,2 cm, a širina lepezasto proširene duže oštrice 5,4 cm.
16. Željezna tesla s dvije oštrice gotovo jednake dužine unakrsno postavljene (SI. 5: 4; 13: 13). Na njihovom spoju je cjevasti otvor za usad drška. Dužina joj je 20,3 cm, promjer otvora za držak 3,4 cm, a širina lepezasto raskovanih oštrica 3,6 cm.
17. Željezni srp oblikom vrlo sličan primjerku iz Obrovca n/C, ali je ovaj nešto većih dimenzija i neznatno oštećen (SI. 7: 6; 12: 7). Ukupna dužina mu je 28 cm, širina oštrice po sredini 2,4 cm, a dužina trna za nasad drška 10,7 cm.
18. Željezne škare sastavljene od dviju trokutastih oštrica međusobno spojenih elastičnim savijenim željeznim perom. Oštećene su. Dužina im je 23,3 cm, a širina 4,2 cm (SI. 7: 11; 12: 10).
19. Željezne osti s tuljcem za usad drška okruglog presjeka oblikovanog od zalisa koji se prema sredini spajaju i prelaze jedan preko drugog (SI. 7: 4; 12: 1). Neznatno su oštećene. Vrh im čine tri paralelna zuba s kukama od kojih je samo srednja bolje sačuvana. Dužina im je 22,5 cm od čega na tuljac otpada 10,7 cm. Promjer tuljca je 3,4 cm, a najveća širina trozube oštrice 10,2 cm.
20. Željezni klin s ravnom glavom raskovanom udaranjem (SI. 7: 8; 13: 7). U gornjem dijelu je okruglog presjeka, a u donjem prelazi u šiljak masivnijeg četvrtastog presjeka. Dužina mu je 10,9 cm, promjer okrugle glave 1,1 cm, a veličina presjeka kvadratnog šiljka $1,9 \times 1,9$ cm.
21. Ulomak željeznog noža sa sačuvanim drškom i malim dijelom oštrice (SI. 6: 10; 13: 11). Na lagano povijenoj dršci izduženog pravokutnog oblika su tri zakovice kojima je bio pričvršćen nekad vjerojatno drveni oblog drška. Ukupna dužina sačuvanog ulomka je 16,5 cm, a najveća širina 3,7 cm.
22. Ulomak željezne drške noža izduženog trapezoidnog oblika (SI. 6: 8; 13: 10). Ima sačuvane dvije željezne zakovice s brončanim glavama u obliku rozete, te jednu rupicu za vjerojatno sličnu zakovicu koja se nije sačuvala. Donji dio drška je raskovan i u presjeku ima oblik slova »T«. Dužina sačuvanog ulomka je 10,2 cm, a najveća širina 4,1 cm.
23. Željezna oštrica, vjerojatno od noža (SI. 6: 5; 13: 17). Dugačka je 33 cm, a najveća širina je 3,3 cm.
24. Željezna oštrica, vjerojatno, noža (SI. 6: 9; 13: 15). Dugačka je 19,5 cm, a najveća širina je 2,2 cm.
25. Željezni okov, vjerojatno od korica noža (SI. 6: 6; 13: 18). Ima oblik slova »U«. Rastavljeni prošireni krajevi su spojeni zakovicom.
26. Masivniji željezni okov u obliku slova »D« (SI. 7: 1; 12: 4). Izradjen je od deblje željezne trake pravokutnog presjeka. Veličina mu je $9,1 \times 8,7$ cm.
27. Željezni okov istog oblika kao prethodni (SI. 7: 2; 12: 3). Veličina mu je $8,3 \times 7,7$ cm.
28. Željezni predmet s tuljcem i trorogim završetkom (SI. 7: 5; 12: 2). Tuljac je okruglog presjeka, a trorogi završetak čine tri pravilno raspoređena povinuta tanka šiljka. Dužina mu je 23,5 cm, širina bočnih krakova trorogog završetka 7,1 cm, a promjer tuljca 2,3 cm.
29. Željezni predmet neutvrđjene primarne namjene (ključ?) (SI. 7: 7; 13: 16). Na jednom kraju je ravno odrezan, a na drugom je savinut za 90° i savijen u obliku u odnosu na šipku i savinut je za 90° . Ukupna dužina mu je 18,8 cm, a dužina savinutog šiljastog završetka 3,9 cm.
30. Željezni predmet neutvrđjene primarne namjene (ključ?) (SI. 7: 10; 13: 6). Na jednom kraju je ravno odrezan, a na drugom je savinut za 90° i savijen u obliku slova »U«. Dužina mu je 12,8 cm, a veličina »U« završetka $3 \times 3,2$ cm.
31. Željezni predmet neutvrđjene primarne namjene (SI. 7: 9; 13: 14). Ima oblik izduženog slova »S«. Na jednom kraju završava šiljasto, a na drugom raskovanom pločicom trapezoidnog oblika. Dužina mu je 11,6 cm.

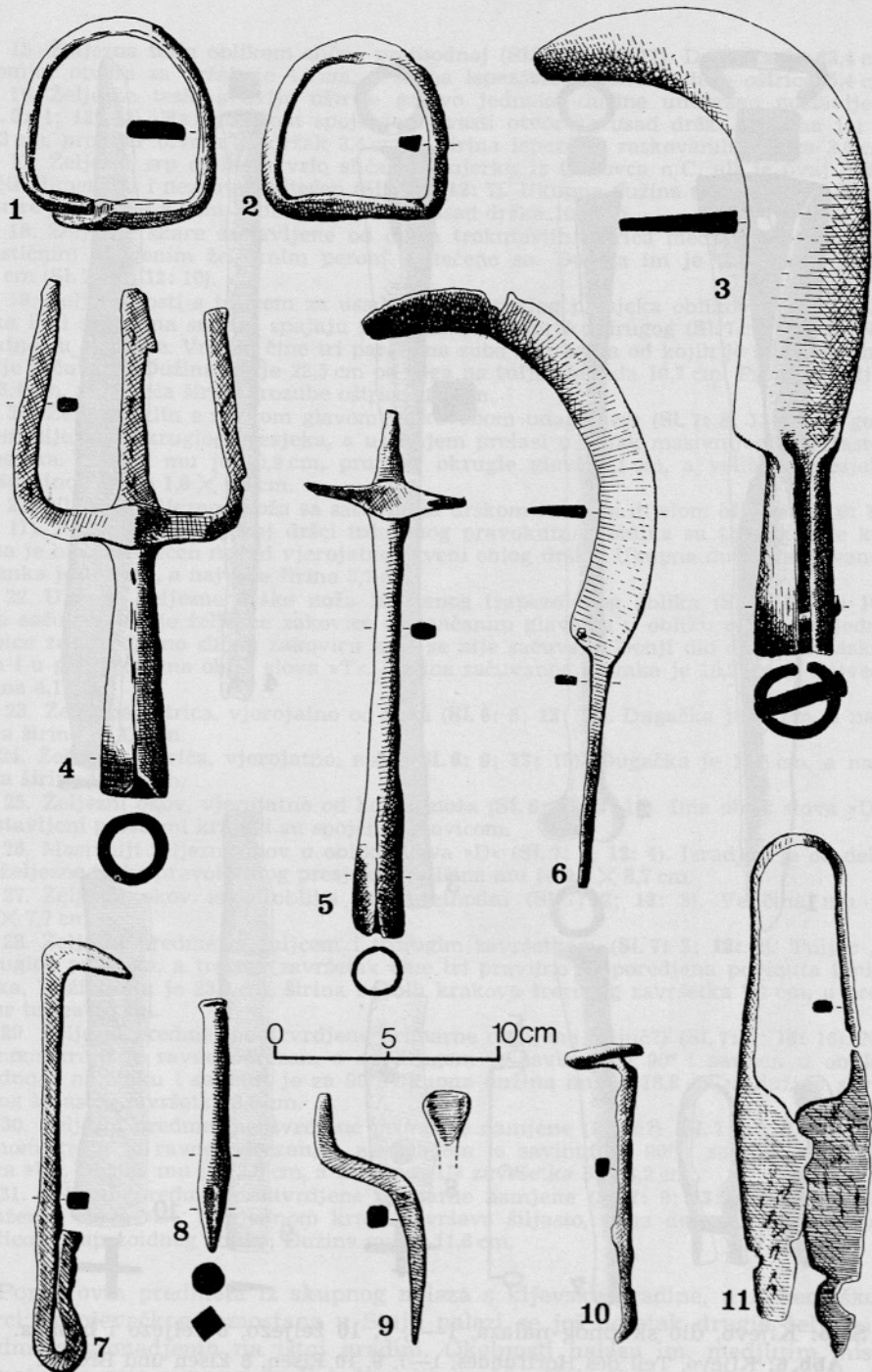
Pored ovih predmeta iz skupnog nalaza s kijevske gradine, u Arheološkoj zbirci Franjevačkog samostana u Sinju nalazi se još desetak drugih željeznih predmeta pronađenih na istoj gradini. Okolnosti nalaza im, međutim, nisu poznate, pa nije sigurno da li i dio njih možda čini cijelinu, ili možda pred-

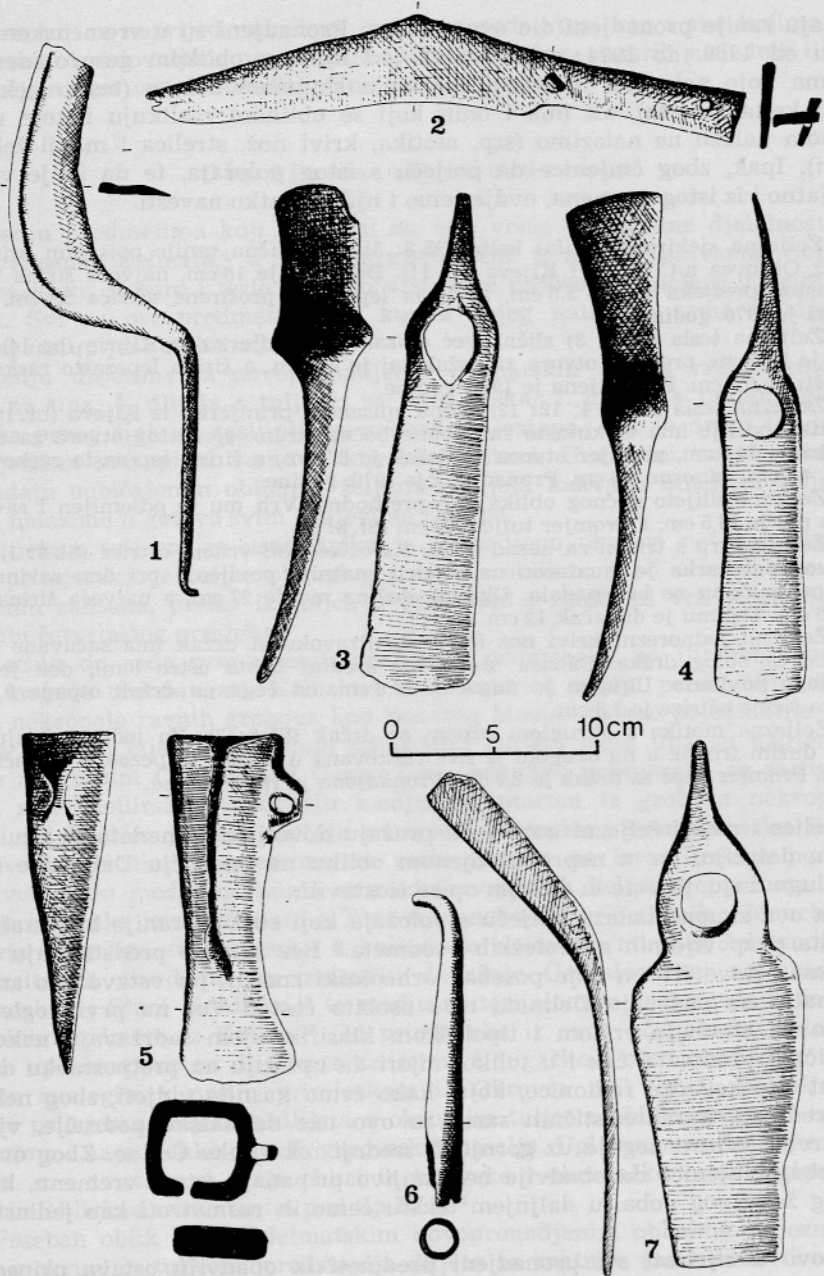
Sl. 6: Kijevo, dio skupnog nalaza, 1—7, 9, 10 željezo, 8 željezo i bronca.

Abb. 6: Kijevo, Teil des Hortfundes, 1—7, 9, 10 Eisen, 8 Eisen und Bronze.

Sl. 7: Kijevo, dio skupnog nalaza, 1—11 željezo.

Abb. 7: Kijevo, Teil des Hortfundes, 1—11 Eisen.

Sl. 8: Kijevo, slučajni nalazi s gradine, 1—7 željezo.

Abb. 8: Kijevo, Zufallsfunde vom Burgwall, 1—7 Eisen.

stavljaju ranije pronadjeni dio ovog nalaza. Pronadjeni su u vremenskom razdoblju od 1969. do 1974. godine. Neki od njih su oblikom gotovo identični s onima koje nalazimo u netom opisanom skupnom nalazu (tesle, sjekire u obliku kelta, dlijeta), ali ima i onih koji se oblikom razlikuju i koje u navedenom nalazu ne nalazimo (srp, motika, krivi nož, strelica i manji željezni noževi). Ipak, zbog činjenice da potječu s istog položaja, te da ih je većina vjerojatno i iz istog vremena, ovdje ćemo i njih ukratko navesti.

1. Željezna sjekira u obliku kelta (SI. 8: 5) vrlo slična ranije opisanim primjercima iz Obrovca n/C (br. 5) i Kijeva (br. 11). Dugačka je 16 cm, najveća širina tuljca četvrtastog presjeka iznosi 5,6 cm, a širina lepezasto proširene oštrice 5,1 cm. Pronadjena je 1970. godine.

2. Željezna tesla (SI. 8: 3) slična već opisanom primjerku iz Kijeva (br. 14). Dugačka je 23,5 cm, promjer otvora za držak joj je 4,2 cm, a širina lepezasto raskovane duže oštrice 5,2 cm. Pronadjena je 1970. godine.

3. Željezna tesla (SI. 8: 4; 12: 12) slična opisanom primjerku iz Kijeva (br. 16), ali za razliku od nje ima trokutasto raskovane bočne strane cjevastog otvora za držak. Dugačka je 24,5 cm, promjer otvora za držak je 3,7 cm, a širina lepezasto raskovanih oštrica 4,1 cm, odnosno 4,5 cm. Pronadjena je 1970. godine.

4. Željezno dlijeto sličnog oblika kao prethodno. Vrh mu je odlomljen i savinut. Dužina mu je 14,5 cm, a promjer tuljca 2,3 cm (SI. 8: 6).

5. Željezni srp s trnom za nasad drška i s oštećenim vrhom oštrice (SI. 8: 1). Trn kod ovog primjerkja je u odnosu na oštricu znatnije povijen i pri dnu savinut da drška pri zamahu ne bi ispadala. Ukupna dužina mu je 27 cm, a najveća širina sječiva 3,6 cm. Trn mu je dugačak 12 cm.

6. Željezni jednorezni krivi nož (SI. 8: 2). Pravokutni držak ima sačuvane dvije zakovice za oblog drška. Oštrica mu se po sredini hrbta oštro lomi, dok je sječivo blago povinuto. Ukupno je dugačak 29,6 cm, od čega na držak otpada 9,6 cm. Najveća širina oštrice je 3,3 cm.

7. Željezna motika s okruglom rupom za držak (SI. 8: 7). Na jednom kraju završava dužim trnom, a na drugom je šire raskovana u obliku trapezoida. Dugačka je 24,5 cm. Promjer rupe za držak je 2,9 cm. Pronadjena je 1969. godine.

Strelice i manji željezni noževi ne pružaju dovoljno elemenata za užu vremensku dataciju, jer u nepromijenjenom obliku na području Dalmacije relativno dugo traju, pa smo ih u ovom opisu izostavili.

Oba ova skupna nalaza potječu s položaja koji su i od ranije bili značajna nalazišta prapovijesnih arheoloških predmeta.² Bez sumnje predstavljaju prapovijesne ostave što im daje poseban arheološki značaj, jer ostave kao arheološki nalaz na području Delmata nisu osobito česte.³ Već na prvi pogled je vidljivo da obadvije vrstom i tipološkom klasifikacijom sadržavaju nekoliko vrlo sličnih predmeta, čak i u tolikoj mjeri da upućuju na pretpostavku da su produkt iste kovačke radionice, koju, kako ćemo kasnije vidjeti, zbog nekolicine predmeta karakterističnih samo za ovo uže delmatsko područje, vjerojatno treba locirati negdje uz gornji ili srednji tok rijeke Cetine. Zbog ovoga, kao i zbog činjenice da obadvije nesumnjivo pripadaju istom vremenu, kraju mladjeg željeznog doba, u daljnjem tekstu ćemo ih razmatrati kao jedinstven nalaz.

Gotovo u cijelosti svi pronadjeni predmeti iz obadviju ostava pripadaju orudju, dok neki od njih, posebno sjekire u obliku kelta i duži krivi noževi mogu biti i orudje i oružje. Po vrsti su zastrupljena orudja za obradu drveta, orudja za obradu zemlje, jedno orudje za ribolov, te ostali upotrebnii predmeti medju koje smo ubrojili sve one predmete koje nalazimo u ostavama, a uže

nisu vezani uz naprijed navedene grane gospodarstva, kao i one kojima zbog oštećenosti i nedovoljnog poznavanja analognih nalaza sa širih susjednih ilirskih područja nismo uspjeli odrediti primarnu namjenu.

Orudja za obradu drveta

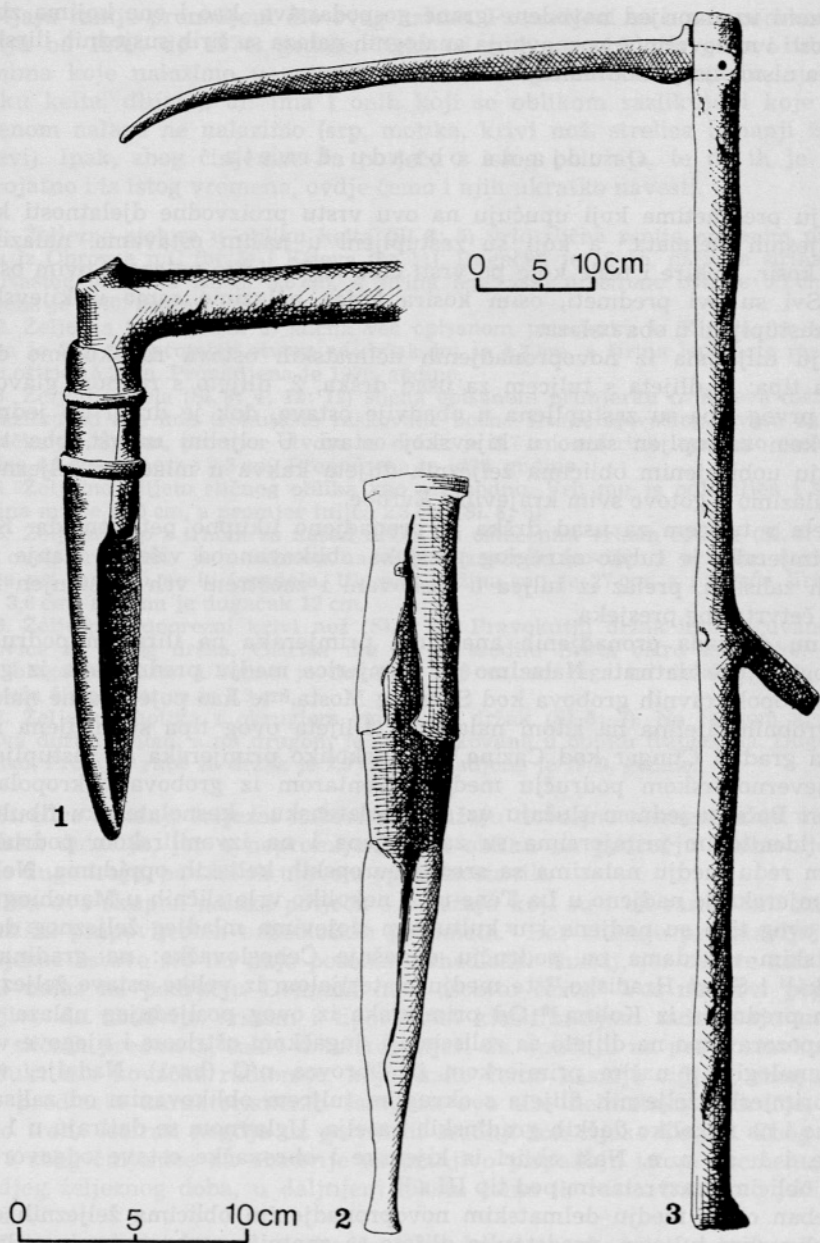
Medju predmetima koji upućuju na ovu vrstu proizvodne djelatnosti kod prapovijesnih Delmata,⁴ a koji su zastupljeni u našim ostavama, nalazimo dlijeta, kosir, sjekire i tesle koje po vrsti čine najbrojnije nalaze u ovim ostavama. Svi su ovi predmeti, osim kosira kojeg nalazimo samo u kijevsjoj ostavi, zastupljeni u oba nalaza.

Medju dlijetima iz novopronadjenih delmatskih ostava razlikujemo dva osnovna tipa: 1. dlijeta s tuljcem za usad drška, 2. dlijeto s ravnom glavom. Dlijeta prvog tipa su zastupljena u obadvije ostave, dok je drugi tip jednim primjerkom zastupljen samo u kijevsjoj ostavi. U cijelini uzevši, oba tipa pripadaju uobičajenim oblicima željeznih dlijeta kakva u mladjem željeznom dobu nalazimo u gotovo svim krajevima Evrope.

Dlijeta s tuljcem za usad drška je pronadjeno ukupno pet komada. Kod svih primjeraka je tuljac okruglog presjeka oblikovan od više ili manje zatvorenih zalisaka, prelaz iz tuljca u raskovani i zaoštreni vrh je stanjen i u pravilu četvrtastog presjeka.

Većinu do sada pronadjenih analognih primjeraka na ilirskom području nije moguće uže datirati. Nalazimo ih primjerice medju predmetima iz grobova nekropole ravnih grobova kod Sanskog Mosta,⁵ te kao pojedinačne nalaze izvan grobnih cijelina na istom nalazištu.⁶ Dlijeta ovog tipa su nadjena nadalje na gradini Čungar kod Cazina,⁷ a s nekoliko primjeraka su zastupljena i na sjevernoilirskom području medju inventarom iz grobova nekropola u Idriji pri Bači (u jednom slučaju uz srednjolatensku i kasnolatensku fibulu).⁸ Gotovo identičnim primjercima su zastupljena i na izvanilirskom području, u prvom redu medju nalazima sa srednjoevropskih keltskih oppiduma. Nekoliko primjeraka je nadjeno u La Tène-u,⁹ a nekoliko vrlo sličnih u Manchingu.¹⁰ Dlijeta ovog tipa su nadjena i u kulturnim slojevima mladjeg željeznog doba na keltskim utvrdama na području današnje Čehoslovačke: na gradinama Pohanská¹¹ i Staré Hradisko,¹² te medju materijalom iz velike ostave željeznih keltskih predmeta iz Kolina.¹³ Od primjeraka iz ovog posljednjeg nalaza posebno upozoravamo na dlijeto sa zaliscima i dugačkom oštricom i njegove vrlo bliske analogije s našim primjerkom iz Obrovca n/C (br. 1). Nadalje, vrlo slične primjerke željeznih dlijeta s okruglim tuljcem oblikovanim od zalisaka nalazimo i na nekoliko dačkih gradinskih naselja. Uglavnom se datiraju u 1. st. pr. n. e. i 1. st. n. e. Naši oblici iz kijevske i obrovačke ostave odgovoraju dačkim oblicima razvrstanim pod tip III a.¹⁴

Poseban oblik medju delmatskim novopronadjenim oblicima željeznih dlijeta s okruglim tuljcem, predstavlja dlijeto sa znatnije raskovanim i ovalnim vrhom iz kijevske ostave (br. 8). Ni ovaj primjerak medjutim, ne predstavlja izuzetak, jer dlijeta s ovakvim oblikom vrha (franc. gouge, njem. Hohleisen) nalazimo i na drugim nalazištima.¹⁵ Vrlo blisku analogiju mu nalazimo u jednom dlijetu pronadjenom u Szalacski u Madjarskoj,¹⁶ ali ovo za razliku

Sl. 9: 1 — pokušaj rekonstrukcije krapa iz Kijeva, 2 — pokušaj rekonstrukcije dlijeta s okovom iz Obrovca, 3 — pokušaj rekonstrukcije »delmatske kose«.

Abb. 9: 1 — Versuch der Rekonstruktion des Pickels aus Kijewo, 2 — Versuch der Rekonstruktion des Meißels mit Ring aus Obrovac, 3 — Versuch der Rekonstruktion der »delmatischen Sense«.

od našeg, umjesto tuljca ima ravnu glavu. Ovo pak nema bitnijeg utjecaja za njegovo uže vremensko i kulturno opredjeljenje, jer se obadva tipa dlijeta u nalazištima mladjeg željeznog doba javljaju istovremeno.

Uz delmatska dlijeta s tuljcem važno je nadalje navesti, da je jedno dlijeto iz obrovačke ostave, vjerojatno ono s najširim tuljcem, na dijelu drška po kojem se udaralo imalo željezni okov, što medju do sada pronadjenim primjercima nije utvrđeno (Sl. 9: 2).

Željezna dlijeta s ravnom glavom u našim ostavama, vidjeli smo, zastupljena su samo jednim primjerkom (Kijevo br. 9), dok se drugdje, u odnosu na ona s tuljcem, javljaju u relativno jednakom omjeru. Na ilirskom području, većim brojem primjeraka, nalazimo ih zastupljene u velikoj ostavi helenističkog alata s gradine Ošanići kod Stoca,¹⁷ te medju inventarom iz latenskih grobova u Idriji pri Bači.¹⁸ Nekoliko gotovo identičnih primjeraka nadjeno je medju materijalom s dačkih gradina,¹⁹ te u već navedenim keltskim nalazištima u La Tène-u,²⁰ i Manchingu,²¹ a i drugdje u Evropi.²²

Svi navedeni tipovi željeznih dlijeta se nalaze u upotrebi i u rimsko vrijeme (*scalprum*).²³

Kosir (*falx silvatica*) kao orudje za obradu drveta nadjen je samo u kijevoj ostavi. Uobičajenog je oblika kao i većina drugih primjeraka pronadjenih na širem ilirskom području i kakav je u osnovi ostao nepromjenjen sve do naših dana (posebno u Dalmatinskoj zagori). Ima masivnu pri vrhu lučno savinutu oštricu sa sječivom s unutrašnje strane, te povinute zaliske za pričvršćivanje drška. Porijeklo ove vrsti orudja kod Ilira još uvijek nije pouzdano utvrđeno. S obzirom na činjenicu da se kosiri na ilirskom teritoriju ne javljaju prije mladjeg željeznog doba, pokušalo se ustvrditi da su ga Iliri preuzeli od Kelta,²⁴ ali činjenica da na keltskom području, koliko je nama poznato, još uvijek nije pronadjen ni jedan primjerak koji bi u osnovi odgovarao i bio analogan ilirskim nalazima, ovakvu pretpostavku odbacuje. Primjerci kosira s keltskih nalazišta se od ilirskih znatno razlikuju. U pravilu su to manji i elegantniji oblici bez zaliska i tuljca (držak je kod ovih pričvršćen zakovicama ili je pak nasadjen na trn) s oštricom koja se pri vrhu oštrije lomi.²⁵ Suviše je, držimo, vrijedno navesti i činjenicu, da ni na ilirskom području nije nadjeno primjeraka koji karakteriziraju keltska nalazišta,²⁶ pa je i ovo konstatacija koja odbacuje pretpostavku o keltskom porijeklu ove vrsti orudja kod Ilira.

Sličnih primjeraka kosira našem iz Kijeva je na ilirskom području pronadjeno nekoliko. Dva su pronadjena na teritoriju današnje Albanije,²⁷ jedan u Istri,²⁸ a nekoliko ih je pronadjeno u Sloveniji.²⁹ Od ovih je samo par primjeraka iz Idrije moguće uže datirati jer su pronadjeni u zatvorenim grobnim cjelinama: u jednom slučaju, izmedju ostalog, uz srednjolatensku, a u drugom uz kasnolatensku fibulu.³⁰

Od koga su Iliri preuzeli ovu vrst orudja, pitanje je na koje još uvijek nije moguće dati pouzdan odgovor. Činjenica je da ovakve, vrlo slične primjerke orudja poznaje i grčka materijalna kultura (nadjeni su u kulturnom sloju helenističkih kuća 4. st. pr. n. e. u Prieni u Maloj Aziji),³¹ daje ovom orudju mediteranski karakter. Od Grka su ga Iliri preuzeli vjerojatno posredstvom grčkih kolonista s istočne jadranske obale, a zatim vjerojatno i Rimljani, jer ovakvi oblici medju nalazima rimskog orudja nisu nikakva rijetkost.³² Slične

utjecaje, vidjet ćemo, pokazat će i još neki oblici orudja zastupljeni u novopronadjenim delmatskim ostavama.

Od nekoliko tipova sjekira kakve u mladjem željeznom dobu nalazimo na širem ilirskom teritoriju,³³ u delmatskim ostavama zastupljene su željezne sjekire u obliku kelta, željezne sjekire s dvijema unakrsnim oštricama jednake dužine, te željezne tesle.

Sjekire u obliku kelta u mladjem željeznom dobu na ilirskom području nisu osobito česte. Koliko je nama poznato, na delmatskom i susjednim ilirskim područjima ovo je prvi nalaz,³⁴ a nema ih, prema nama raspoloživoj literaturi, ni kod drugih onovremenih evropskih naroda. Keltska materijalna kultura i područje njenog utjecaja poznaje nešto drugičiji tip. Oblikom su slične našim primjercima, ali su nešto masivnije i bez ušice za dodatno pričvršćivanje drška,³⁵ čime bi predstavljale zadnji razvojni oblik sjekire ovog tipa koji ostaju u upotrebi u srednjoj Evropi sve do srednjeg vijeka.³⁶ U činjenici da delmatski oblici sjekira ovog tipa na izmaku mladjeg željeznog doba ostaju gotovo nepromjenjeni treba možda vidjeti zatvorenost ovog područja prema keltskim utjecajima, lokalnu produkciju i još jednom potvrditi već uočenu delmatsku konzervativnost i nastojanja u očuvanju pojedinih oblika materijalne kulture kroz duži vremenski period. Ovakve se sjekire, naime, na području Cetinske krajine, prema dosadašnjim istraživanjima javljaju od Ha B perioda, a od Ha A₁ perioda na širem delmatskom teritoriju.³⁷

Sjekire s unakrsnim oštricama jednake dužine i s otvorom za nasad drška po sredini, nadjene su samo na kijevoj gradini (jedan primjerak u ostavi, a jedan je ranije slučajno pronadjen). I na širem ilirskom području predstavljaju vrlo rijedak nalaz,³⁸ dok ih na teritoriju njihovih susjeda Kelta, do dolaska Rimljana, uopće ne susrećemo. Nekoliko je sličnih primjeraka pronadjeno na gradini Muncelului u Rumuniji, relativno se kasno datiraju i vežu uz period rimske dominacije.³⁹ Ovakve oblike sjekira poznaje i grčka materijalna kultura još od 8. st. pr. n. e., pronadjeni su i među helenističkim oblicima grčkog željeznog orudja.⁴⁰ Vjerojatno je da ovaj tip sjekire, kao i kosir, Iliri preuzimaju od Grka posredstvom njihovih kolonista s istočne jadranske obale. Od Grka ga vjerojatno kasnije preuzimaju i Rimljani jer rimska materijalna kultura poznaje gotovo identične oblike.⁴¹

Željezne tesle (zastupljene su u obje ostave), pored primarne upotrebe kao orudja za obradu drveta, uvjetno su mogle služiti i kao orudja za obradu zemlje (motike). Medjutim, s obzirom na činjenicu da je na kijevoj gradini, doduše izvan ovog nalaza, ranije pronadjena i jedna željezna alatka koju s više opravdanja možemo odrediti motikom isključivo za obradu zemlje (Sl. 8: 7), ovim teslama možda daje primarnu ulogu orudja za obradu drveta. Navedena motika s kijevske gradine ima vrlo bliske paralele s jednom ranije pronadjenom u Gali u Sinjskom polju kao zadnji preostatak nekad većeg broja istovrsnih nalaza, vjerojatno iz antičke kovačke radionice.⁴² Makar je okarakterizirana kao antička, ne treba isključiti mogućnost da su ovakvi primjerci orudja kod Delmata, rimskim posredstvom bili u upotrebi još u prapovijesno vrijeme, barem kroz zadnje stoljeće stare ere. Ovo tim više ako znamo da je po konačnom uspostavljanju rimske vlasti na delmatskom području, kijevska gradina, kao i većina drugih, bila raseljena, a za novo naselje

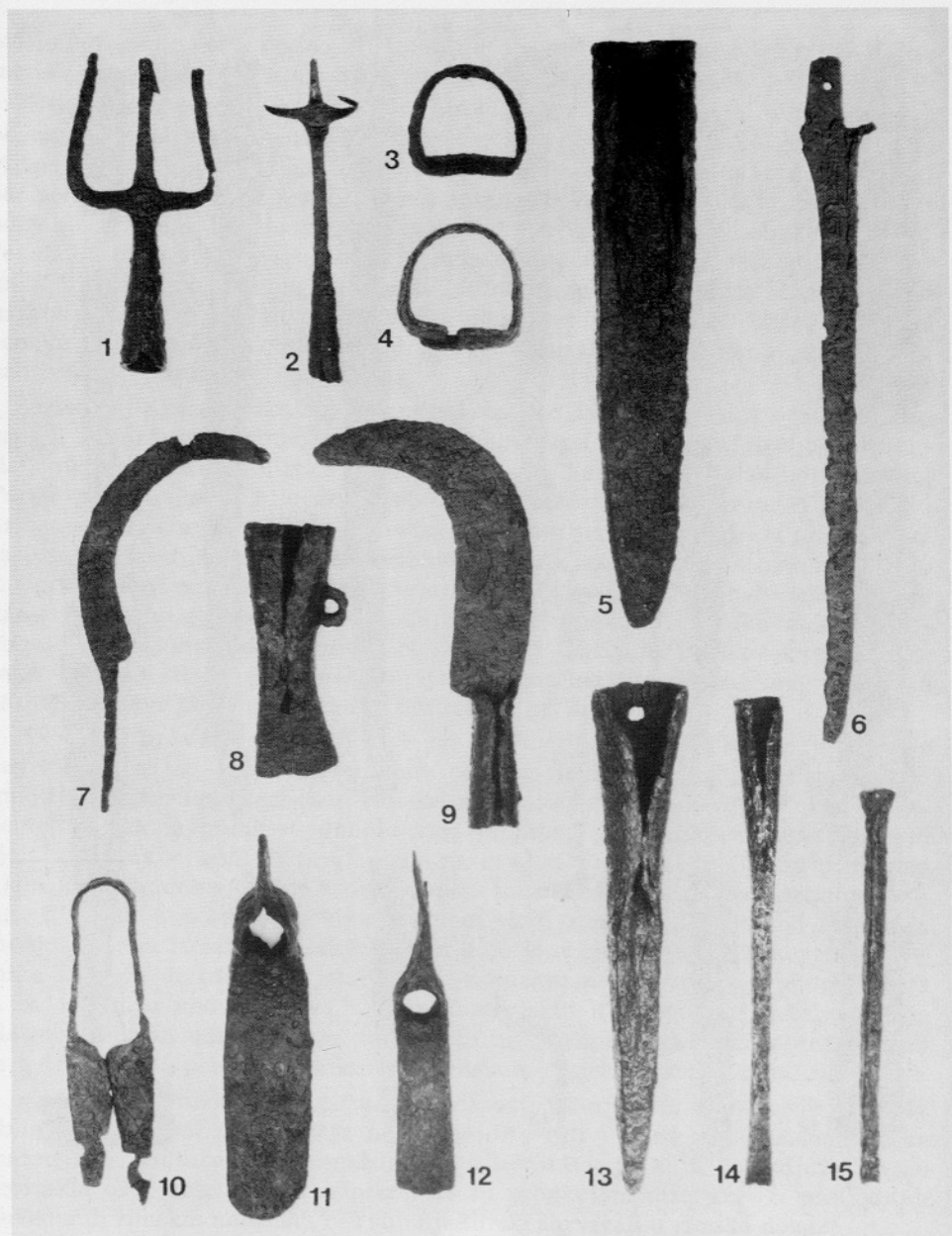
Sl. 10: Obrovac na Cetini, skupni nalaz, 1—12 željezo. (Foto Ž. Bačić)

Abb. 10: Obrovac an der Cetina, Hortfund, 1—12 Eisen. (Foto Ž. Bačić)

Sl. 11: Obrovac na Cetini, tesla sa znakom vlasnika ili kovača. (Foto Ž. Bačić)

Abb. 11: Obrovac an der Cetina, Dechsel mit Kennzeichen des Eigentümers oder Schmiedes. (Foto Ž. Bačić)

Sl. 12: Kijevo, dio skupnog nalaza, 1—15 željezo. (Foto Ž. Bačić)

Abb. 12: Kijevo, Teil des Hortfundes, 1—15 Eisen. (Foto Ž. Bačić)

Sl. 13: Kijevo, dio skupnog i slučajni nalazi, 1—18 željezo. (Foto Ž. Bačić)
 Abb. 13: Kijevo, Teil des Hortfundes und Zufallsfunde, 1—18 Eisen. (Foto Ž. Bačić)

bio je korišten položaj podno gradine ili u njenoj neposrednoj blizini.⁴³ Željezne motike slične našoj nalazimo i na drugim rimskim nalazištima.⁴⁴

Sve tesle iz delmatskih ostava su oblikom vrlo slične. Imaju dvije unakrsno postavljene oštrice najednake dužine, od kojih je ona duža blago lučno povijena i okomito postavljena na cjevasti otvor za usad drška, a kraća je s njim paralelna. Poneke od kijevskih primjeraka se izdvajaju trokutasto raskovanim bočnim stranama otvora za držak, pa ovi primjerci čine posebne varijante. Jedan od obrovačkih primjeraka na unutarnjoj strani duže oštrice ima ornament u obliku razvučenog slova »M« izveden ukucanim ravnim crtama, što je možda oznaka kovača ili pak vlasnika deponiranih predmeta. Slično izvedene oznake se javljaju i na još nekim primjercima orudja iz mladjeg željeznog doba na ilirskom području.⁴⁵

Analognih primjeraka na izvanilirskom području ovoj vrsti orudja nismo uspjeli pronaći, pa držimo da bi ih trebalo uvrstiti u grupu orudja karakterističnu samo za šire ilirsko područje gdje su nadjeni na nekoliko nalazišta. Pored primjeraka iz kijevske i obrovačke ostave, te onih ranijih slučajnih nalaza s kijevske gradine, na delmatskom teritoriju su s po jednim primjerkom zastupljeni među nalazima iz grobnice u Viru kod Posušja s materijalom iz 2. i prve polovice 1. st. pr. n. e.,⁴⁶ te u rastresitu materijalu ranobrončanodobne kamene grobne gomile na izvoru Cetine, među sekundarno ukopanim grobovima koji se okvirno datiraju u 1. st. pr. n. e. i 1. st. n. e.⁴⁷ Pet ovakvih primjeraka orudja, ali različite veličine je nadjeno među predmetima iz velike ošaničke ostave koja se okvirno datira u 2. st. pr. n. e.⁴⁸

U vezi s nalazima ovakvih tesli na ilirskom području značajno je nadalje navesti, da se one gotovo identičnim oblikom javljaju i među nalazima koji imaju izrazite karakteristike rimske materijalne kulture. Pored već navedenog nalaza iz Milaševe gomile koji je pronađen izdvojen izvan grobnih cjelina,⁴⁹ ovakve tesle su pronađene na gradini Čungar kod Cazina u najgornjem kulturnom sloju koji sadržava ponešto ostataka rimske materijalne kulture,⁵⁰ zatim u poremećenom kulturnom sloju gradine Zecovi kod Prijedora među alatima izrazitih rimskih odlika koje je obzirom na nalaz novca i keramike moguće datirati u 4. st.,⁵¹ nadalje, među nalazima željeznih predmeta 3. st. iz Stupa kod Sarajeva,⁵² te u Notranjskoj u Unecu pri Rakeku među alatima rimskih odlika.⁵³ Sve ove nalaze nije moguće odredjenije datirati, ali je evidentno da pripadaju širem vremenskom rasponu prvih stoljeća nove ere.

Značajno je nadalje u vezi s ovim navesti i činjenicu, da se tesle ovakvog oblika izvan ilirskog područja ne javljaju, a niti ih poznaje klasična rimska materijalna kultura, pa je možda i ovo konstatacija koja potvrđuje ilirsko porijeklo ove vrste orudja, odnosno da su pronađeni primjerci iz posljednjih navedenih rimskih nalazišta bez sumnje ilirski survivali u rimsko doba.⁵⁴

Teslu kao orudje za obradu drveta poznaju i grčka⁵⁵ i rimska⁵⁶ materijalna kultura, ali se ovi primjerci od ilirskih razlikuju po tome što na jednom kraju umjesto kraće oštrice imaju čekićasti završetak. Ovakvi primjerci tesli su brojnije zastupljeni i među materialom s dačkih gradina, ali se ondje kasnije datiraju i povezuju uz rimske utjecaje.⁵⁷

Medju orudjima koja su zastupljena u novopronadjenim delmatskim ostavama, a koja su primarno mogla služiti pri zemljoradnji, uz već spomenute tesle za koje smo rekli da su u izvjesnim slučajevima mogle služiti i kao motike, nalazimo krampove, srpove i kose. Sve tri vrste su gotovo identičnim primjercima zastupljeni u obadvije ostave.

Krampovi pripadaju uobičajenom tipu ove vrsti orudja, a prema predloženoj tipologiji A. Stipčevića,⁵⁸ zastupljeni su dvama osnovnim tipovima: 1. krampovi sa zaliscima i oštricom pravokutnog presjeka (SI. 2: 1; 4: 1), 2. krampovi s tuljcem i oštricom četvrtastog presjeka (SI. 6: 1).

Drži se da su krampovi prvog tipa primarno služili za obradu (krčenje) zemljišta, dok su oni drugog tipa uglavnom upotrebljavani u rudarstvu.⁵⁹ Obzirom na karakter naših ostava i nedostatak rudnih ležišta na širem delmatskom području, mislimo da ovakvu mogućnost treba isključiti, odnosno treba pretpostaviti da su oba tipa krampova u našim ostavama u prvom redu služili pri obradi zemlje.

Značajno je nadalje navesti da je kijeovski primjerak krampa prvog tipa tipologiji ove vrsti orudja donio jednu novu spoznaju. Vrlo je vjerojatno da je ovaj primjerak sa zaliscima za držak bio dodatno pričvršćen dvama željeznim prstenastim okovima (SI. 7: 1, 2), što medju dosadašnjim nalazima prapovijesnih krampova nismo primjetili. Nije nam doduše poznato da li su okovi u ostavi nadjeni uz kramp, ali je vjerojatnost vrlo velika jer ovoj namjeni dimenzijama i oblikom potpuno odgovaraju. Ovakvu pretpostavku potkrepljuje i činjenica da su zalisci kijeuskog krampa relativno mali i time nisu pružali potpunu sigurnost pri njegovoj upotrebi (rekonstrukciju predlažemo na SI. 9: 1). Ovakvi su okovi medju orudjem mladjeg željeznog doba već registrirani, ali isključivo samo na drugim vrstama orudja (željezne kose!).⁶⁰ Upozoravamo medjutim, na nalaz ovakvih okova s latenskog oppiduma Heide-tränk. Za ove se takodjer pretpostavlja da su okovi za pričvršćivanje kose za držak,⁶¹ ali činjenica da medju publiciranim orudjima s ovog nalazišta nije pronadjena ni jedna kosa, ovakvu namjenu ovim predmetima dovodi u pitanje. Vrlo je značajno da su ovi okovi, kao i naši primjerci, pronadjeni uz krampove, pa bi i ovom nalazu možda trebalo pretpostaviti mogućnost namjene analogne našem nalazu.

Krampovi prvog tipa (zastupljeni su u obadvije ostave) u prapovijesnim nalazištima mladjeg željeznog doba nadjeni su u velikom broju u gotovo svim djelovima Evrope, u prvom redu na keltskom području, odnosno na području izravnih keltskih utjecaja. Na širem području Evrope ih je do sada pronadjeno preko 150 na brojnim nalazištima od Engleske i Holandije, preko Švicarske, Njemačke, Čehoslovačke i Madjarske, pa sve do Zakarapske Ukrajine gdje se javljaju kao krajnje područje keltskih utjecaja.⁶² Na području naše zemlje su nadjeni na svega nekoliko nalazišta, prvenstveno na području Slovenije, u Šmihelu⁶³ i u Idriji pri Bači gdje se uglavnom datiraju u 1. st. pr. n. e.⁶⁴ Na ostalom dijelu ilirskog teritorija ovakva vrsta orudja je sasvim rijetko zastupljena. Do sada su dva ovakva primjerkna pronadjena samo u grobnici u Viru kod Posušja, što je osobito zanimljivo, uz nalaze koji odaju izrazitije ketske utjecaje.⁶⁵

Kramp drugog tipa je zastupljen samo jednim primjerkom u kijevskoj ostavi. U odnosu na krampove prvog tipa znatno je rjedje zastupljen i na drugim onovremenim prapovijesnim nalazištima. Jedinu mu analogiju na ilirskom teritoriju nalazimo u jednom primjerku krampa sa zaliscima iz Šmihelja,⁶⁶ a s keltskog područja u nalazima iz Manchinga.⁶⁷

U delmatskim ostavama nadjena su i dva željezna srpa, oblikom gotovo identična, ali različita veličinom. Kijevski primjerak je nešto veći. Pripadaju uobičajenom i na ilirskom području najčešćem tipu srpova mladjeg željeznog doba s lučno povijenom oštricom koja na jednom kraju završava šiljkom, a na drugom dužim trnom za nasad drška koji je u istoj osi s oštricom. Na ilirskom teritoriju ovakvim oblicima srpova nalazimo više analogija,⁶⁸ dok su na području njihovih susjeda znatno rjedje zastupljeni.⁶⁹

Željezne kose, u cjelini uzevši, predstavljaju najznačajnije nalaze u ovim ostavama. Ukupno su pronađena četiri primjerka, a kao i većina drugih predmeta, nalazimo ih zastupljene u obadvije ostave. Oblikom i veličinom su gotovo identične, dok jedinu razliku treba možda vidjeti u obliku pločice s rupicom za zakovicu kojom se kosa utvrđivala za držak. Kod obrovačkog primjerka ova je pločica polukružna, dok je kod svih triju kijevskih primjeraka gotovo pravokutna. Oblikom su vrlo osebujne i znatno se razlikuju od svih do sada pronađenih primjeraka ove vrsti orudja ne samo na ilirskom području nego i znatno šire.⁷⁰ Ova nam činjenica dozvoljava da ih potpuno opravdano proglasimo delmatskim tipom, a uz to su, s obzirom da se drugdje ne javljaju, gotovo siguran oslonac i za pretpostavku postojanja kovačkih radionica, vjerojatno uz gornji ili srednji tok rijeke Cetine, na plodnim zemljištima kraških cetinskih polja koja su razvoju zemljoradnje kod Delmata pružala maksimalne uvjete.

Delmatska kosa je za razliku od ostalih manjih dimenzija. Oštrica joj je blago povijena sa sječivom na unutrašnjoj i ravnim hrptom na vanjskoj strani. Na jednom kraju završava šiljasto, a na drugom sklopom koji je omogućavao fiksiranje za držak. Kosa je u držak bila usadjena malom pločicom s rupicom za zakovicu koja ju je dodatno pričvršćivala. (SI. 4: 3). Mali roščić na mjestu spoja pločice i ravnog hrpta služio je kao graničnik da se kosa pri zamahu ne bi izvrtala i ispadala iz drška.

Orudje za ribolov

Željezne troroge osti s kukama i tuljcem za usad drška su za sada jedini primjerak orudja koji upućuje da su se ilirski Delmati, pored već navedenih grana gospodarstva, bavili i ribolovom.⁷¹ U ilirskim prapovijesnim naseljima predstavljaju vrlo rijedak nalaz.⁷² Do sada su pronađene u Donjoj Dolini,⁷³ Sanskom Mostu,⁷⁴ Plaškom kod Ogulina⁷⁵, te dva primjerka u Vrhnici kod Ljubljane. Vrhničke osti predstavljaju najbolje sačuvan nalaz i za sada su jedini primjerci koji omogućuju detaljniju tipološku analizu. Vjerojatno su rezultat keltskih utjecaja jer su vrlo slični primjerci pronađeni i na keltskom području: u Nosateu kod Milana,⁷⁷ u La Tène-u,⁷⁸ te u nalazištu Cervoux na jezeru Neuchatel u Švicarskoj.⁷⁹

Vrlo slične primjerke ovakvih željeznih ostiju poznaju i grčka helenistička⁸⁰ i rimska materijalna kultura,⁸¹ pa mislimo da u ovim civilizacijama treba tražiti ishodište i našem primjerku.

Ostali upotrebni predmeti

U ovu grupu uvrstili smo predmete pronadjene isključivo u kijevske ostavi, a koje zbog široke mogućnosti upotrebe nije moguće vezati ni uz jednu granu gospodarstva, kao i one kojima zbog izrazitije oštećenosti nije bilo moguće bliže odrediti primarnu namjenu. Uvrstili smo ovdje slijedeće predmete: škare, predmet s tuljcem i trorogim završetkom, klin, dva ulomka drška noža, dva ulomka oštrica noža, željezni okov, te tri, vjerojatno, željezna ključa.

Škare iz kijevske ostave pripadaju uobičajenom tipu željeznih škara s dvije oštrice izduženog trokutastog oblika međusobno spojene elastičnim perom s pregibom nenaglašenog omega oblika. Drži se da su ovakav tip škara Iliri preuzeli od Kelta,⁸² jer se na ilirskom teritoriju javljaju tek nakon keltskih provala tokom 4. st. pr. n. e. Tip škara kakav je nadjen u kijevske ostavi pripada grupi mlađih primjeraka.⁸³

Željezni predmet s tuljcem i trorogim završetkom predstavlja prvi poznati primjerak ovakvog orudja na ilirskom području. Primjerci srodni ovima su već registrirani, posebno na keltskom području, i područjima intenzivnijih keltskih utjecaja. Pretpostavlja se da su orudja ovakve vrsti služila pri pripremanju hrane (franc. *fourchettes à pot-au-feu*, njem. *Fleischgabeln*), odnosno da su imala ulogu viljuške za pripremanje mesa u loncu.⁸⁴ Držimo da određivanje samo ovakve namjene ovoj vrsti orudja nije prihvatljivo i da se ono moglo upotrebljavati i u druge svrhe, npr. pri bojenju ili ispiranju sirove vune, što bi u našem slučaju bilo prihvatljivije, kako s obzirom na nalaz škara (vjerojatno za striženje ovaca) u istoj ostavi, tako i s obzirom na već dobro poznatu delmatsku sklonost uzgoju ovaca i preradi vune.

Primarni pouzdaniji oblik oštećenim drškama i oštricama noževa pronađenim u kijevske ostavi nije moguće utvrditi. Izvjesno je da pripadaju uobičajenom i najčešćem tipu krivog noža kakav je već poznat s ovog i susjednih delmatskih nalazišta,⁸⁵ a isto tako ga kao karakterističnog nalazimo i na drugim dijelovima ilirskog teritorija.⁸⁶

Mogućnost primjene željeznog klina je mnogostruka, a sam oblik ne dozvoljava detaljniju tipološku i kronološku analizu jer se u upotrebi nalazi vrlo dugo.⁸⁷ Isto tako nije moguće odrediti kakvom je predmetu pripadao željezni okov sa zakovicom (možda korici noža) i željezni predmet izduženog »S« oblika.

Predmeti na **Sl. 7:** 7, 10 možda predstavljaju ostatke željeznih ključeva kakvi su u ove krajeve došli vjerojatno rimskim posredovanjem.⁸⁸

Zaključna razmatranja

Obje novopronadjene ostave bez sumnje pružaju značajne elemente za proučavanje gospodarskih odnosa kod Delmata na izmaku mlađeg željeznog doba. Perfekcija oblika, te brojnost i raznovrstnost predmeta razvrstanih prema

predloženim proizvodnim djelatnostima, ovim nalazima daje izuzetan značaj i Delmate svrstava u grupu ilirskih plemena s vrlo razvijenim i raznovrsnim gospodarstvom. Apostrofirajući činjenicu da velika većina ovih oblika nije delmatski specifikum i da ih u vrlo sličnim oblicima nalazimo i kod drugih ilirskih i susjednih im plemena i naroda onoga vremena, nalazima ne umanjuje vrijednost jer ostaje činjenice da su oni nadjeni, a samim tim i korišteni na delmatskom području. Vidjeli smo prethodno da je među predmetima iz ovih ostava nadjeno i nekoliko oblika kojima analogije nismo uspjeli pronaći na drugim područjima. Ovo se odnosi u prvom redu na spomenute kose vrlo osebnog oblika, do sada pronadjene jedino uz gornji i srednji tok rijeke Cetine, dakle u srcu delmatske zemlje. U ovom čini nam se, treba vidjeti autohtonost ovih nalaza, a samim tim i indirektno zastupljen kovački obrt. U kojoj i kolikoj mjeri je on bio razvijen kod Delmata, vjerojatno će pokazati buduća arheološka istraživanja koja budu vršena na ovom području. Tražeći analogije nekim predmetima iz naših ostava, moguće je utvrditi, da nekolicini njih porijeklo treba tražiti u mediteranskom svijetu (sjekire s unakrsnim oštrinama, kosir, osti), jer ondje znatno ranije nalazimo gotovo identične oblike. Da li su u naše krajeve donijeti posredstvom grčkih kolonista s istočne jadranske obale, ili pak posredstvom rimskih osvajača počevši od polovice 3. st. pr. n. e. pitanje je na koje još treba iznaći zadovoljavajući odgovor. Nedostatak tipičnih srednjoevropskih oblika ukazuje na izoliranost delmatskog teritorija od ovih utjecaja. Izostavljamo iz ovoga nekoliko karakterističnijih oblika kojima sasvim sigurno ishodište treba tražiti u keltskim utjecajima (škare, krampovi, predmet s tuljcem i trorogim završetkom) iz razloga što se u našem slučaju radi samo o onim predmetima koji su u mladjem željeznom dobu keltskim posredstvom prihvaćeni kao opće kulturno dobro, i nalazimo ih rasprostranjene na vrlo velikom prostoru, pa čak i tamo gdje Kelta gotovo sigurno nikada nije ni bilo.

Ostaje nam na kraju da barem okvirno pokušamo datirati obje ostave. Odmah na početku treba reći da nema mogućnosti za preciznije datiranje, jer se ni jedan od pronadjениh predmeta o kojima je ovdje bilo govora, zbog nepromjenjenog oblika kroz duži vremenski period, ne može vezati za uže vremensko razdoblje. Prethodno smo vidjeli da se većina navedenih sukladnih primjeraka datira u zadnja stoljeća mladjeg željeznog doba, što bez sumnje okvirno određuje i naše nalaze. Ako pak razloge za skrivanje navedenih ostava pokušamo potražiti u povijesnim zbivanjima, koja su kroz zadnja dva stoljeća pogadjala ovo delmatsko područje, evidentno je, da je to vrijeme rimsko-delmatskih ratova, odnosno stopedeset godišnji pokušaj Rimljana da zagospodare delmatskim teritorijem. Bez čvršćih argumenata za preciznije datiranje, mislimo da obadvije ostave treba datirati u ovaj vremenski period. Činjenica da među alatima iz naših ostava nije moguće evidentirati i one oblike koji isključivo karakteriziraju rimsko gospodarstvo, dozvoljava nam pretpostavku da dataciju ostava predložimo u vrijeme kad se rimski utjecaji još nisu intenzivirali, vjerojatno polovicom 2. st. pr. n. e. Ako pak u ovom vremenskom razdoblju pokušamo iznaći značajniji događaj koji je uvjetovao skrivanje ovih predmeta, naći ćemo ga možda u ratnom pohodu rimskog konzula Kornelija Scipiona Nazike koji je, u namjeri da pokori Delminium (u susjednom Duvanjskom polju), gdje se utaborila glavna delmatske vojske,

najprije odlučio napasti i uništiti druge delmatske gradove, da bi time oslabio otpor središnje delmatske odbrane. Nije isključeno da su u ovom Nazikinom napadu stradale i mnogobrojne delmatske gradine uz gornji i srednji tok rijeke Cetine.

Predmete su u ovim dvjema ostavama vjerojatno zakopala dva čovjeka. S obzirom na raznovrsnost deponiranih predmeta vjerojatno su pripadali dvama domaćinstvima, za one prilike vrlo vjerojatno bolje situiranim jer su ovalike količine željeznog alata na delmatskom području, koje inače nema značajnijih izvora željezne rudače, nesumnjivo značile i znatnu materijalnu vrijednost. Količina alatâ za obradu drveta naspram ostalim vrstama ukazuje na značaj ove vrsti gospodarstva u cjelokupnom životu delmatskog prapovijesnog stanovništva, što donekle potvrđuju i povijesni izvori.

Izostanak karakterističnih vrsta delmatskog prapovijesnog oružja u ostavama potvrđuje da su ostave zakopane u nemirno vrijeme, jer su ti predmeti vlasnicima ovih ostava bili potrebni za očuvanje golog života. Potrebni da, ali očito nedovoljni.

¹ Radovi koji obraduju gospodarske odnose i oblike gospodarstva kod prapovijesnih Delmata relativno su rijetki, a ovdje upozoravamo na nekoliko općenitih: G. Novak, Pogled na prilike radnih slojeva u rimskoj provinciji Dalmaciji, *Historijski zbornik* 1, Zagreb 1948, 129 do 152; A. Stipčević, Gli effetti economici dell'invasione celta nella regione degli Illiri, *Ziva antika* 10/1—2, Skopje 1960, 183—190; isti, Orudja za rad kod Ilira, *Diadora* 2, Zadar 1962, str. 135—177; M. Zaninović, Ilirsko pleme Delmati, *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja ANU BiH* (dalje: *Godišnjak*), knj. 5/3, Sarajevo 1967, 92—94; K. Kurz, Ilyrské zemědělství v předřímském období, *Sborník historický* 16, Praha 1968, 149—171; isti, Die Wirtschaftsgebiete im vorrömischen Dalmatien, *Rozpravy ČSAV* 80/5, Praha 1970, 1—46; A. Stipčević, *Iliri — povijest, život, kultura*, Zagreb 1974, 137 do 149. Za antičke povijesne izvore čiji podaci izravno ili usputno upućuju na oblike gospodarstva kod Delmata vidi u M. Zaninović, nav. dj., str. 92—94.

² Kijevska gradina u tome zauzima dominantnije mjesto. Usp.: P. Stanić, Rimski spomenici Vrličke okolice u Dalmaciji, *Viestnik hrvatskoga arheološkoga društva* (dalje: *VHAD*) 13/1891, 68—73; K. Patsch, Arheološko-epigrafska istraživanja, I. Dolina gornje Cetine u rimsko doba, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu* (dalje: *GZM*) 11/1899, 76—79; W. Buttler, Burgwälle in Norddalmatien, *Bericht der Römisch-Germanischen Kom-*

mission 21/1931 (1932), 185, T. 28/2 donosi se i shematski tlocrt gradine; B. Gabričević, Dvije ilirske općine s područja Vrlike, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* (dalje: *VAHD*) 55/1953, 103 do 119, na područje Kijeva smješta delmatske Lizaviate.

³ Češće ih nalazimo u kasnom brončanom i na početku starijeg željeznog doba (usp.: B. Čović, Vodeći arheološki tipovi kasnog brončanog doba na području Delmata, *Godišnjak* 8/6, 1970, 71—73), dok su one iz mlađeg željeznog doba izuzetno rijetke i ograničene na skupne nalaze novca (usp.: D. Sergejevski, Nalaz rimskog novca kod Livna, *GZM* 42/1930, 119—132; M. Glavinić, Le monete dell' Illirico nel Museo di Spalato, *Bullettino di archeologia e storia dalmata* (dalje: *BASD*) 1/1878, 46); I. Marović, Iz numizmatičke zbirke Arheološkog muzeja u Splitu, *Godišnjak* 13/1976, 234—243.

⁴ O vrlo oskudnim vjestima iz pera antičkih pisaca, te s pronađenih epigrafičkih spomenika, koji govore o obradi i preradi drveta kod Delmata, vidi: M. Zaninović, Delmati, *Godišnjak* 5, 93.

⁵ F. Fiala, Nekropola ravnih grobova kod Sanskog mosta, *GZM* 8/1896, 222, sl. 9.

⁶ isti, nav. dj., *GZM* 9/1897, 302, sl. 24, 304, sl. 33.

⁷ V. Radimský, Gradina Čungar kod Cazina, *GZM* 6/1894, 497, T. 1/2, 3.

⁸ J. Szombathy, Das Grabfeld zu Idria bei Bača, *Mitteilungen der Prähistorischen Kommission der Kais. Akademie*

der Wissenschaften 1/1903, 325, sl. 129, 329, sl. 143.

⁹ V. Gross, *La Tène — un oppidum Helvétè*, Paris 1886, 43, T. 9/23, 24; P. Vouga, *La Tène*, Leipzig 1923, stup. 111—112, T. 44/8, 9, 18.

¹⁰ G. Jacobi, *Werkzeug und Gerät aus dem Oppidum von Manching*, *Die Ausgrabungen in Manching* 5, Wiesbaden 1974, 35—37, T. 9/142—148.

¹¹ J. Paulík, *Keltské hradisko Pohanská v Plaveckom Podhradí*, Bratislava 1976, 32, T. 52/3.

¹² E. Šimek, *Poslední Keltové na Morave*, Brno 1958, sl. 24/1.

¹³ isti, *Velká Germanie Klaudia Ptolemaia*, sv. 4, Brno 1953, 512—514, sl. 183.

¹⁴ I. Glodariu — E. Iaroslavschi, *Civilizația fierului la Daci — sec. II î. e. n. — I e. n.*, Cluj-Napoca 1979, 89—91, fig. 6/1, 2; 7/3; 49/6, 7, 9—19.

¹⁵ F. Fiala, *nav. dj.*, 222, sl. 9; J. Szombathy, *nav. dj.*, 334, sl. 161, G. Jacobi, *nav. dj.*, 40—42, T. 10/163—165; I. Glodariu — E. Iaroslavschi, *nav. dj.*, 90, T. 48/12—14.

¹⁶ J. Déchelette, *Manuel d'archéologie préhistorique Celtique et Gallo-romaine II*, Paris 1914, 1371, sl. 605/5 a, 5 b.

¹⁷ Z. Marić, *Depo pronađen u ilirskom gradu Daors... u (2. st. pr. n. e.)*, *GZM N. s. 33/1978*, 35, 61, T. 40/174, 177.

¹⁸ J. Szombathy, *nav. dj.*, 306, sl. 58.

¹⁹ I. Glodariu — E. Iaroslavschi, *nav. dj.*, 54, T. 18/13, 14, 18, 21—23.

²⁰ V. Gross, *nav. dj.*, 43, T. 9/22, 31, 32; P. Vouga, *nav. dj.*, stup. 111—112, T. 44/7, 10; 45/16.

²¹ G. Jacobi, *nav. dj.*, 21—24, T. 6/75, 76, T. 7/92, 93.

²² J. Déchelette, *nav. dj.*, 1366—1367, sl. 601.

²³ W. Gaitzsch, *Römische Werkzeuge*, Stuttgart 1978, 46, 73, sl. 16; isti, *Eiserne römische Werkzeuge, Studien zur römischen Werkzeugkunde in Italien und den nördlichen Provinzen des Imperium Romanum*, Teil 2, BAR International series 78, 1980, T. 18/96.

²⁴ A. Stipčević, *Orudja za rad kod Ilira, Diadora 2/1961—62*, 146.

²⁵ Usporedi primjerke reproducirane u: V. Gross, *nav. dj.*, T. 9/5; P. Vouga, *nav. dj.*, T. 25/5—7; G. Jacobi, *nav. dj.*, T. 24/391—404.

²⁶ Jedan primjerak kosira s trnom je prema Stipčeviću nadjen u Ripču u Bosni (A. Stipčević, *nav. dj.*, 146—147, sl. 7) ali je vjerojatnije da se ovdje radi o željeznom srpju (usp. V. Radimský, *Prehistorička sojenica kod Ripča u Bosni*, *GZM*

7/1895, 321, sl. 15). Primjerak iz Slavine u Kranjskoj je vjerojatno keltski (usp. A. Müllner, *Ein keltsches Messer von Slavina*, *Argo* 1/1892, 59, T. 4/10; isti, *Typische Formen aus den archäologischen Sammlungen des Krainischen Landesmuseums »Rudolfinum« in Laibach*, *Ljubljana* 1900, T. 42/9).

²⁷ T. Ippen, *Prehistorički nalazi iz Albanije*, *GZM* 13/1901, 607, sl. 2/11; A. Stipčević, *Iliri — povijest, život, kultura*, Zagreb 1974, 139.

²⁸ C. Marchesetti, *I castellieri preistorici di Trieste e della regione Giulia*, Trieste 1903, T. 18/13.

²⁹ J. Szombathy, *nav. dj.*, 305, 321, sl. 32, 115.

³⁰ *Nav. dj.*, 305, 321.

³¹ R. Pleiner, *Iron working in ancient Greece*, Praha 1969, 28, sl. 13. Isti podatak donosi i M. Beranová, *Zemedelství starých Slovanu*, Academia Praha 1980 122, sl. 43/1, 2. Navodi da se ovakvi primjerci kosira (»vinarskih noževa«) sa zaliscima upotrebljavaju pored ilirske i u keltskoj i dačkoj latenskoj kulturi. O oblicima keltskih kosira u odnosu na grčke, ilirske i kasnije rimske već smo govorili. Jednako keltskoj, ovakve oblike kosira ne poznaje niti dačka latenska materijalna kultura, nego ondje nalazimo primjerke istovjetne keltskim pod čijim su utjecajima i nastali (usp. I. Glodariu — E. Iaroslavschi, *nav. dj.*, 140, sl. 72/1, 2).

³² K. D. White, *Agricultural implements of the Roman world*, Cambridge 1967, 86, 89, sl. 59, 64. Usporedi i prikaze ove vrsti orudja na rimskim nadgrobnim spomenicima iz Burnuma u M. Suić, *Noviji natpisi iz Burnuma, Diadora 5/1970*, 98—100, T. 3/1, 5/1.

³³ A. Stipčević, *Orudja*, 163—164.

³⁴ A. Stipčević, *nav. dj.*, 163 navodi da se ovakav tip sjekire kod Ilira upotrebljava sve do rimskog doba, ali ne navodi nalaze koji bi ovakvu tvrdnju i potkrijeplili.

³⁵ Usporedi primjerke u P. Vouga, *nav. dj.*, T. 42/2—5; J. Déchelette, *nav. dj.*, 1355—1361, sl. 595/1, 5, 6; G. Jacobi, *nav. dj.*, 28—32 s lit., T. 13—16. Nekoliko je ovakvih sjekira pronađeno i na području naše zemlje. Usp. M. Mandić, *Željezna šuplja sjekira sa Gradine kod Bos. Dubice*, *GZM* 43, 1931/II, 16—17, sl. 5, te nalaz iz rimskog horizonta sa gradine Zecovi kod Prijedora (A. Benac, *Prehistorijska gradina Zecovi kod Prijedora*, *GZM N. s. 11/1956*, 151, sl. 1/12).

- ³⁶ M. Beranová, *nav. dj.*, T. 28, 29/7, 8.
- ³⁷ I. Marović, Prilozi poznavanju brončanog doba u Dalmaciji, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* (dalje: *VAHDalm.*) 75/1981, 43—52, sl. 13—16.
- ³⁸ A. Stipčević, *Iliri*, 139.
- ³⁹ I. Glodariu — E. Iaroslavschi, *nav. dj.*, 84, 174, T. 45/2—5.
- ⁴⁰ R. Pleiner, *nav. dj.*, 15, 28, sl. 5/5, 13/1.
- ⁴¹ W. Gaitzsch, *Römische Werkzeuge*, 24—26, sl. 31; isti, *Eiserne römische Werkzeuge*, T. 7/31—34, 48/248; G. Čremošnik, Nalazi iz rimskog doba na Stupu kod Sarajeva, *GZM* 42, 1930/II, 214, T. 12.
- ⁴² B. Gabričević, Arheološki nalazi iz Gale, *VAHDalm.* 55/1953, 196—197, sl. 9.
- ⁴³ Kulturni slojevi na gradini oskudjevaju rimskim materijalom pa izgleda da po konačnom uspostavljanju rimske vlasti na ovom području gradina više nije bila naseljena. Novo naselje je podignuto na zaravni s njene jugozapadne strane (položaj »Krstace«), vjerojatno uz antičku cestu, gdje je rimskog materijala nadjeno u znatnim količinama (kamene urne u obliku sarkofaga, skeletni grobovi 3—4. st., novac, keramika, staklo, ostaci arhitekture). Prostor gradine je ponovo korišten u kasnoj antici kad je na njemu sagrađena ranokršćanska bazilika (ulomici stupića i ploča oltarne pregrade danas u Arheološkoj zbirci Franjevačkog samostana u Sinju). U novije vrijeme je, na žalost, cijeli prostor gradine prekrilo novosagrađeno groblje s vrlo prostranim grobnicama i nova crkva sv. Mihovila, čime su makar i manja pokusna istraživanja potpuno onemogućena. Prilikom izgradnje jedne takve grobnice, nadjena je i opisana ostava orudja, prema riječima nalaznika, ispod sloja kamena, vjerojatno kakav suhozidni sklop prapovijesne arhitekture.
- ⁴⁴ K. D. White, *Agricultural implements*, 43—47, T. 2/c; isti, *Roman Farming, Aspects of Greek and Roman Life*, London 1970, 168, sl. 42; W. Gaitzsch, *Römische Werkzeuge*, 24, 76, sl. 34, 35.
- ⁴⁵ Usp. J. Szombathy, *nav. dj.*, 305, sl. 32.
- ⁴⁶ Z. Marić, Vir kod Posušja, *GZM* N. s. 17/1962, 65, T. 1/11, 11 a.
- ⁴⁷ I. Marović, Iskopavanja kamenih gomila oko vrela rijeke Cetine g. 1953, 1954. i 1958, *VAHDalm.* 61/1959, str. 60, sl. 40/7.
- ⁴⁸ Z. Marić, Depo, 60, 61, T. 43—45, posebno primjerci na T. 45/232, 237. Veće primjerke ovakvih alatki iz ošaničke ostave Z. Marić je okarakterizirao kao trnokope (motike ?) što bi samo uvjetno trebalo prihvatiti, jer se u to vrijeme na širem ilirskom teritoriju upotrebljavaju motike sasvim drugačijeg oblika (usp. A. Stipčević, *Orudja*, 139—140, i naš primjerak motike na T. 8/7). Pored toga, među raznorodnim primjercima orudja iz ošaničke ostave, osim navedenih trnokopa (?), druge vrste orudja potrebnih obradi zemlje potpuno nedostaju, dok su orudja za obradu drveta znatno brojnija (pile, dljeta, turpije, tesle, čekići). Slične ovakve vrste alatki (tesle) pronađene u latenskim i rimskim slojevima dačkih gradina, kao motike okarakterizila je i M. Beranová određujući im i poseban tip — tzv. »dačke motike« (usp. M. Beranová, *nav. dj.*, 100, sl. 34/1—6). Ni ova atribucija nije točna jer rumunjska literatura ovakve alatke određuje kao tesle za obradu drveta (usp. I. Glodariu-E. Iaroslavschi, *nav. dj.* 20—22).
- ⁴⁹ I. Marović, *nav. dj.*, 60.
- ⁵⁰ V. Radimský, *Gradina Čungar* 497, T. 1/1.
- ⁵¹ A. Benac, *nav. dj.*, 151—152, sl. 1/17.
- ⁵² G. Čremošnik, *nav. dj.*, 214, T. 12.
- ⁵³ A. Müllner, *Antike Ackergeräte von Maunitz, Argo* 3/8, 1894, 158—159, T. 12/29.
- ⁵⁴ Čini nam se ovdje značajnim napraviti mali ekskurs i još jednom navesti nekoliko podataka vezanih uz proučavanje značenja prikaza ascije na rimskim nadgrobnim spomenicima (usp. B. Gabričević, Značenje ascije na antičkim nadgrobnim spomenicima, *Arheološki radovi i rasprave* 1/1959, 299—310). Ustanovljeno je naime, da je oko tri četvrtine ovih spomenika do sada pronađenih nadjeno na keltskom području (B. Gabričević, *nav. dj.*, 300—301), što je vjerojatno navelo F. Bulića (usp. F. Bulić, *Ascia sulle lapidi sepolcrali romane in Dalmazia, Bullettino di archeologia e storia dalmata* 14/1891, 166—168) da pretpostavi asciju kao keltski religiozni simbol, odnosno da njezinu pojavu u Dalmaciji veže uz keltske prodore u ove krajeve. Arheološki nalazi, vidjeli smo, pokazuju sasvim suprotnu sliku, tj. ove vrsti orudja u keltskim oblastima nema sve do dolaska Rimljana (usp. K. D. White, *Agricultural implements*, 66—68; W. Gaitzsch, *nav. dj.* 20—22), sudeći barem prema nama raspoloživoj literaturi i primjercima orudja s najznačajnijih keltskih nalazišta (La Tène, Staré Hradisko, Pohanská, i drugih), a osobito s nalazišta Manching koji je dao najbrojniji i najraznovrsniji alat od svih nalazišta mlađeg željeznog doba, ne samo u keltskoj zemlji, nego i znatno

šire. Nasuprot ovome, ilirska oblast, a osobito šire delmatsko područje je do sada dalo najviše nalaza ove vrsti, pa ako ovome dodamo i već uočenu činjenicu da su dalmatinski rimski spomenici s prikazom *ascie*, odnosno s epigrafičkom formulom »*sub ascia dedicare*« najstarije datirani takvi spomenici rimskog svijeta, te da se Dalmacija smatra centrom odakle se prikaz *ascije* širio u druge provincije rimskog Zapada (B. Gabričević, *nav. dj.*, 301), eto možda još jedne indirektno potvrde koja govori o autoktonosti i značenju ovog orudja kod prapovijesnih Ilira.

⁵⁵ R. Pleiner, *nav. dj.*, 28, sl. 13/4.

⁵⁶ W. Gaitzsch, *nav. dj.*, 20—22, sl. 26, 27.

⁵⁷ I. Glodariu — E. Iaroslavschi, *nav. dj.*, 83—86, T. 27—30. M. Beranová, *nav. dj.*, 100, sl. 34, je ovu vrst orudja okarakterizirala kao »dačke motike«, što držimo da nije točno jer ih rumunjska literatura tako ne tretira.

⁵⁸ A. Stipčević, *Orudja*, 144, 154.

⁵⁹ Isti, 144.

⁶⁰ M. Beranová, *nav. dj.*, 26/26, 28/24, 8—10, 29/1—3, 35/7, 8. Više ovakvih gotovo identičnih okova pronađeno je i u Manchingu (G. Jacobi, *nav. dj.*, T. 64/1086—1095. Navodi se da svi predstavljaju okove za kose (Sensenringe), što će obzirom na njihove dimenzije (u prosjeku su široki oko 3 cm) i biti točno (G. Jacobi, *nav. dj.*, 76).

⁶¹ A. und M. Müller-Karpe, Neue latènezeitliche Funde aus dem Heidetränk-Oppidum im Taunus, *Germania* 55, 1977, 58, Abb. 9/5, 6.

⁶² M. Beranová, *nav. dj.*, 60—61, 74—76, sl. 15/1—7, 10, 12, 21/1, 22/1—19, 26/17—22, a u upotrebi na području Čehoslovačke i Ukrajine ostaju i kroz srednji vijek (ista, *nav. dj.*, 264, sl. 84/8—11). U vezi s porijeklom ove vrsti orudja značajno je još jednom podvući da se vrlo slični ovakvi primjerci krampova na Bliskom istoku javljaju znatno ranije od evropskih nalaza (pojedini primjerci iz Palestine su datirani u vrijeme između 12. i 8. st. pr. n. e.), a poznaje ih i etrurska materijalna kultura u Italiji (usp. M. Beranová, *nav. dj.*, 60—61, sl. 15). Da li su naši primjerci rezultat keltskih utjecaja ili se pak javljaju kao rezultat prvih dodira s rimskom materijalnom kulturom, pitanje je koje i dalje traži odgovor. Još uvijek je vrlo malo nalaza koji pružaju više osnove za detaljnije razmatranje ovog problema.

⁶³ A. Müllner, Die »Gradišča« in Krain, *Argo* 1/1892, 72, T. 6/28; isti, *Typische Formen*, T. 34; M. Guštin, *Notranjska. K za-*

četkom železne dobe na severnem Jadranu, Ljubljana 1979, T. 77/4—6, 9.

⁶⁴ J. Szombathy, *nav. dj.*, 319, sl. 103.

⁶⁵ Z. Marić, *Vir kod Posušja*, 65, T. 1/12, 13. Ove vrste orudja Marić je, kao i većina evropskih autora, okarakterizirano kao raonike za plug. Medjutim, činjenica je da su u isto vrijeme na većini naših i evropskih nalazišta na kojima su nadjeni ovakvi kramпови, bili u upotrebi i drugačiji tipovi raonika, takodjer sa zaliscima za pričvršćivanje, ali znatno proširene oštrice (usp. M. Beranová, *nav. dj.*, sl. 13/2, 23/2, 29/4—7, 31/3—5). Gotovo uvijek uz ovakve raonike je pronađeno i crtalo koje je sa širokim raonikom činilo nužnu cjelinu pluga. U smislu razmatranja problematike primarne namjene naših orudja koja smo odredili kao kramповe, vrlo su zanimljivi i nalazi iz latenskih grobova iz Idrije. Ovdje su naime, na istom lokalitetu pronađeni široki raonici i crtala, te zakrivljeni kramпови našeg prvog tipa. Činjenica da su primarno zakrivljeni ne omogućava im upotrebu u slučaju da su služili kao raonik pluga. Za određivanje prvotne funkcije ovoj vrsti orudja značajan je i nalaz krampa u prapovijesnom rudniku u Steinsburgu u Austriji. Obzirom na mjesto nalaza ova alatka je sasvim sigurno služila kao kramp za kovanje rude. Tipološki kramp iz Steinsburga u potpunosti odgovara našem prvom tipu krampa. (Za podatak o obliku krampa iz ovog austrijskog rudnika zahvaljujem kolegi D. Božiču.)

⁶⁶ M. Hoernes, Bemerkungen über die neuen Funde von St. Michael, *Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien* 22/1892, 8, sl. 9.

⁶⁷ G. Jacobi *nav. dj.*, 73, T. 28/497—499.

⁶⁸ A. Stipčević, *nav. dj.*, 144—145, sl. 5.

⁶⁹ Nekoliko je sličnih primjeraka pronađeno u La Tène-u (usp. P. Vouga, *nav. dj.*, T. 24/1, 2), dok na keltskom i drugim Ilirima susjednim područjima prevladava oblik željeznog srpa masivne oštrice i debljeg kratkog pri dnu savinutog trna za usad drška (usp. primjerke u: G. Jacobi, *nav. dj.*, 80, T. 24/391—398; I. Glodariu-E. Iaroslavschi, *nav. dj.*, 71—73, T. 31/1—9, 32/1—17).

⁷⁰ U vrijeme mladjeg željeznog doba srednje i jugoistočne Evrope javljaju se uglavnom dva osnovna tipa željeznih kosâ u nekoliko varijanti. Širim područjem srednje Evrope dominira kratka kosa široke i lagano povijene oštrice. Za držak je bila pričvršćena kratkim pri dnu savinutim trnom i željeznim prstenastim

okovom (usp. P. Vouga, *nav. dj.*, T. 24/5; 25/2, 3; J. Déchelette, *nav. dj.*, sl. 613/5—7; G. Jacobi, *nav. dj.*, T. 27/479, 480). Kose sličnog oblika se javljaju i na drugim susjednim područjima, vjerojatno pod keltskim utjecajima (usp. M. Beranová, *nav. dj.*, 81, 89, 91). Na sjevernoilirskom području i području Dacije nalazimo i tip kose dugačke, tanke i izrazito povinute oštrice s dužim trnom za pričvršćivanje za držak (ovaj oblik se vjerojatno razvio od srpova). (Usp. A. Stipčević, *nav. dj.*, 145—146; I. Glodariu-E. Iaroslavski, *nav. dj.*, 73—74, T. 33/3, 5—7; 34/2—5.) Ovakav tip kose se gotovo isključivo javlja i u rimskim nalazištima (usp. W. Gaitzsch, *nav. dj.*, 26—27, sl. 39; E. Šimek, *nav. dj.*, 68; J. Percival, *The Roman Villa*, London 1976, 113, sl. 33, 34; N. Osmuk, Povir, Merišće, Sežana — antična naselbina, *Arheološki pregled* 16/1974, 68—69, T. 30/2), pa je možda opravdano pretpostaviti da se kose ovog tipa kod Ilira i njima susjednih naroda javljaju pod rimskim utjecajima.

⁷¹ Potvrdu delmatskom bavljenju ribarstvom pružaju i brojni keramički utezi za ribarske mreže koje su Iliri bez sumnje poznavali (posebno oni u obliku krnje četverostrane piramide). Pronađeni su na više gradina u Cetinskoj krajini (nekoliko primjeraka s kijevske gradine čuva i Arheološka zbirka Franjevačkog samostana u Sinju), a posebno su brojno zastupljeni među nalazima iz prapovijesnog sojeničkog naselja u Otoku kod Sinja (danas se nalaze u Muzeju Cetinske krajine u Sinju). Usp. V. Čurčić, Narodno ribarstvo u Bosni i Hercegovini, *GZM* 22/1910, 409; A. Stipčević, *nav. dj.*, 151—152.

⁷² A. Stipčević, *nav. dj.*, 151, sl. 9.

⁷³ V. Čurčić, *nav. dj.*, 401, sl. 19.

⁷⁴ M. Mandić, Prehistorijsko naselje u Sanskom Mostu. Izvještaj o nastavljenom otkopavanju godine 1929, *GZM* 63/1931, 3.

⁷⁵ Š. Ljubić, *Popis arheološkog odjela narodnog muzeja u Zagrebu*, Zagreb 1889, 181, T. 36/326.

⁷⁶ F. Stare, Pomemben zaklad z Vrhniko (Nauportus), *Arheološki vestnik* 4, 1953, 98, T. 4/2, 3.

⁷⁷ J. Déchelette, *nav. dj.*, 1385—1386, sl. 616.

⁷⁸ P. Vouga, *nav. dj.*, T. 23/15.

⁷⁹ J. Déchelette, *nav. dj.*, 1386, sl. 615/2.

⁸⁰ R. Pleiner, *nav. dj.*, 28, T. 13/11.

⁸¹ E. Šimek, *nav. dj.*, 115, sl. 68. Jedne se željezne osti, vrlo slične našima iz Kijeve, nalaze i u Muzeju grada Šibenika (inv. br. arh. odjela 833). Slučajno su pronadjene još 1957. god u Pirovcu kod Šibenika na položaju »Rešičini vrtli« u grubu vjerojatno rimske provenijencije. Za podatke o nalazu zahvaljujem mr. Zlatku Gunjači iz Muzeja grada Šibenika.

⁸² A. Stipčević, *nav. dj.*, 169. Generalno, ovakvo mišljenje o pojavi ovog tipa škara kod Ilira može stajati, ali izravnim keltskim utjecajima ne bi trebalo pravdati i naš nalaz s kijevske gradine. Ovdje se vjerojatno javljaju kao jedno od očeprivačenih keltskih kulturnih dobara u latskom svijetu.

⁸³ G. Jacobi, *nav. dj.*, 89—91, sl. 24. Ovakvi primjerci u Manchingu se datiraju u La Tène D period.

⁸⁴ J. Déchelette, *nav. dj.*, 1422—1427, sl. 637, 638; G. Jacobi, *nav. dj.*, 126—129, T. 32.

⁸⁵ Č. Truhelka, Dva preistorijska nalaza iz Gorice (ljubuškog kotara), *GZM* 11/1899, 347—349, sl. 7—10; I. Marović, Iskopavanja kamenih gomila oko vrela rijeke Cetine god. 1953, 1954. i 1958, *VAHDalm.* 61/1959, 52, 67—68, sl. 32/1.

⁸⁶ M. Parović-Pešikan, Grčka mahajra i problem krivih mačeva, *Godišnjak* 20/1982, 25—49. Prema podijeli koju je predložila autorica u navedenom članku, naši bi primjerci bili bliski njenoj II grupi koja se vezuje uz italo-etruske utjecaje.

⁸⁷ Ovakvih željeznih klinova s delmatskih gradina ima više, a jedan gotovo potpuno identičan je nađen i u sojeničkom naselju u Otoku kod Sinja (danas u Muzeju Cetinske krajine inv. br. 33).

⁸⁸ J. Déchelette, *nav. dj.*, 1391—1392, sl. 619/7; E. Šimek, *nav. dj.*, sl. 69, 186, 192.

Za sve crteže zahvalno dugujem I. Prpi iz Arheološkog muzeja u Splitu, a za fotografije Ž. Bačiću iz Regionalnog zavoda za zaštitu spomenika kulture u Splitu.

ZWEI HORTFUNDE VON EISENWERKZEUGEN AUS DEM GEBIET DER DELMATER

Zusammenfassung

Werkzeuge als Grundlage für die Kenntnis der Wirtschaftsformen bei den vorgeschichtlichen Illyrern im Nordwestteil der Balkanhalbinsel, besonders noch bei den Delmatern, sind eine der am wenigsten bekannten und erforschten Gruppen archäologischer Gegenstände.¹ Der Grund für diese Tatsache ist darin zu suchen, daß im delmatischen Territorium noch immer kein einziger solcher vorgeschichtlicher Fundort, insbesondere noch keiner von Siedlungscharakter, systematisch erforscht worden ist, wo derartige Funde in größerer Anzahl zu erwarten wären. In der Absicht, dieses Ziel zu fördern, erörtert der Autor in der vorliegenden Abhandlung zwei Hortfunde von Eisenwerkzeugen aus dem Gebiet des illyrischen Stammes der Delmater, die heute in der Archäologischen Sammlung des Franziskanerklosters in Sinj verwahrt sind.

Der zuerst gefundene Hortfund umfaßt insgesamt 12 sehr gut erhaltene Gegenstände (**Abb. 10: 1—12**): drei Tüllenmeißel, von denen einer im Oberteil des Schaftes einen Ring aufweist (**Abb. 2: 4—7**), vier Dechsel mit Schaftloch und zwei zueinander querstehenden Schneiden von ungleicher Länge (**Abb. 3: 2—5**), ein Tüllenbeil mit viereckigem Tüllenquerschnitt (**Abb. 3: 1**), einen Pickel mit einseitigen Lappen (**Abb. 2: 1**), eine Sichel mit Griffangel (**Abb. 2: 3**) und eine eiserne Sense (**Abb. 2: 2**). Der Hortfund wurde im Jahr 1967 entdeckt, als Einheit ohne besondere Absicherung, und zwar im Steinwall eines frühvorgeschichtlichen Grabhügels im ungefähr 5 km nordöstlich von Sinj entfernten Dorf Obrovac an der Cetina.

Der zweite Hortfund wurde im Jahr 1980 im vorgeschichtlichen Burgwall im ungefähr 8 km nördlich von Vrlika gelegenen Dorf Kijevo gefunden (siehe Karte auf **Abb. 1**). Er zählt insgesamt 31 teils ganz, teils fragmentarisch erhaltene Eisengegenstände (**Abb. 12, 13**). Gefunden wurden vier Dechsel (**Abb. 5: 2, 3, 5, 6**), eine kreuzschneidige Doppelhacke (**Abb. 5: 4**), ein Tüllenbeil mit viereckigem Tüllenquerschnitt (**Abb. 5: 1**), zwei Pickel, einer davon mit einseitigen Lappen (**Abb. 4: 1**), der andere dagegen mit Tülle und viereckigem Schneidenquerschnitt (**Abb. 6: 1**), drei Eisensensen (**Abb. 4: 2—4**), drei Tüllenmeißel (**Abb. 6: 2, 3, 7**) und ein Vollschaftsmeißel (**Abb. 6: 4**), ein Laubmesser mit massiver Schneide (**Abb. 7: 3**), eine Sichel (**Abb. 7: 6**), eine Schere (**Abb. 7: 11**), ein Fischspeer (**Abb. 7: 4**), eine Punze (**Abb. 7: 8**), vier Messerfragmente (**Abb. 6: 5, 8—10**), ein Gegenstand mit Tülle und drei umgebogenen Zinken (**Abb. 7: 5**), drei Ringe, von denen einer vermutlich zur Messerscheide gehört (**Abb. 6: 6**), während zwei Ringe von »D«-Form zum Pickel mit einseitigen Lappen zu zählen sind (**Abb. 7: 1, 2**), sowie drei Gegenstände, deren ursprüngliche Funktion wir nicht festgestellt haben (Schlüssel?) (**Abb. 7: 7, 9, 10**)^{2, 43}.

Es fällt ins Auge, daß die beiden Hortfunde ihrer Gattung und typologischen Art nach sehr ähnliche Gegenstände aufweisen, sogar in solchem Ausmaß, daß sie die Voraussetzung gestatten, sie seien das Produkt derselben Schmiedewerkstätte. Deswegen und aufgrund der Tatsache, daß beide zweifellos derselben Zeit angehören, faßt sie der Autor in seiner Abhandlung als eine einheitliche Fundgruppe auf. Sämtliche Gegenstände der Hortfunde stellen Werkzeuge dar und der Reihe nach sind vertreten: Holzbearbeitungs-, Ackerbau- und Fischereiwerkzeuge sowie ferner einige Gebrauchsgegenstände, die sich mit keinem Wirtschaftszweig ausschließlich verknüpfen lassen.

Des weiteren wird hervorgehoben, daß die Mehrheit dieser Gegenstände Formen von Eisenwerkzeugen angehört, wie man sie in der Jüngeren Eisenzeit in einer Reihe vorgeschichtlicher Fundorte in ganz Europa findet, Formen, die allgemein übernommen waren und somit keine Besonderheit irgendwelcher ethnischen Gruppierung darstellen (Meißel, Sichel, Messer, Fischspeer, Schere, die Gegenstände auf **Abb. 7: 5, 7—10**) und so werden diese Werkzeuggattungen vom Autor in seinem Werk nicht weiters erörtert. Dagegen weist er auf jene wenigen Exemplare hin, die ein engeres delmatisches oder ein breiteres illyrisches Spezifikum darstellen und eben damit zur besseren Kenntnis der Werkzeugformen und -gattungen der Jüngeren Eisenzeit beitragen.

In die Gruppe der Werkzeuge für die Holzbearbeitung reißt der Verfasser die Meißel, das Laubmesser, Beile und Dechsel ein. Die Meißel (*scalprum*) haben die übliche Form, wie man sie in der Jüngerer Eisenzeit im ganzen illyrischen Territorium⁵⁻⁸ und fast in allen Gegenden Europas findet.⁹⁻¹⁴ Sie gliedern sich in zwei Gruppen auf: Tüllen- und Vollschaftsmeißel. Unter diesen fällt besonders der Meißel mit breiterer Tülle und Ring am Oberteil des Schaftes aus dem Hortfund in Obrovac a./C. auf (**Abb. 9: 2**).

Ein wichtiger Fund in dieser Gruppe von Gegenständen ist das Laubmesser (*falx silvatica*, *falx arboraria*) mit breiter massiver Schneide, einwärts gebogener Klingenspitze mit Schneide auf der Innenseite und einer Tülle als Griffangel. Bei den Illyrern ist die Herkunft dieser Werkzeuggattung nicht einwandfrei festgestellt. Mit Hinsicht auf die Tatsache, daß die Laubmesser im illyrischen Territorium nicht vor der Jüngerer Eisenzeit erscheinen, wurde versucht, festzustellen, daß sie die Illyrer von den Kelten übernommen haben.²⁴ Doch ist im keltischen Bereich nach wie vor kein einziges Exemplar gefunden worden, das in seiner Grundlage den illyrischen Funden analog wäre. Die keltischen Laubmesser (*falx vinatoria*) sind in der Regel kleiner und von eleganterer Form ohne Lappen oder Tülle (an den Schaft waren sie mit Nieten oder mittels einer Angel befestigt), mit einer an der Spitze schärfer gebogenen Schneide.²⁵ Außerdem führt der Autor die Tatsache an, daß im engeren illyrischen Territorium keine derartigen Exemplare gefunden worden sind, wie sie für die keltischen Fundorte charakteristisch sind,²⁶ und so widerlegt er auch mit dieser Konstatierung die Voraussetzung über die keltische Herkunft dieser Werkzeuggattung bei den Illyrern. Im illyrischen Gebiet wurden einige jenen aus dem delmatischen Hortfund ähnliche Laubmesser gefunden (zwei in Albanien,²⁷ eines in Istrien²⁸ und ein paar in Slowenien).²⁹ Von diesen lassen sich nur einige Beispiele aus Slowenien enger datieren, da sie in geschlossenen Grabverbänden gefunden wurden, in einem Fall vergesellschaftet mit einer mittel-, im anderen hingegen mit einer spät-latènezeitlichen Fibel.³⁰ In Verbindung mit der Herkunft dieser Werkzeuggattung bei den Illyrern betont der Autor ferner, daß derartige sehr ähnliche Werkzeuge auch die griechische materielle Kultur kennt (gefunden wurden sie in der Kulturschicht hellenistischer Häuser aus dem 4. Jh. v. u. Z. in Priena in Kleinasien),³¹ was dieser Werkzeuggattung einen mediterranen Charakter verleiht. Ob sie die Illyrer von den Griechen durch Vermittlung griechischer Kolonisten auf der östlichen Adriaküste übernommen haben oder ob sie das Resultat selbständiger Entwicklung sind, ist eine Frage, die noch weiterhin eine Antwort fordert.

Von etlichen Typen der Eisenhacken, die sich in der Jüngerer Eisenzeit im breiteren illyrischen Territorium finden,³² sind in den delmatischen Hortfunden kreuzschneidige Doppelhacken mit gleich langen Schneiden sowie Tüllenbeile vertreten. Die letztangeführten kommen in der Jüngerer Eisenzeit im illyrischen Territorium nicht besonders häufig vor. Im delmatischen und in den benachbarten illyrischen Bereichen ist dies der erste Fund,³⁴ sie sind jedoch auch bei anderen zeitgenössischen europäischen Völkern nicht vertreten. Die keltische materielle Kultur und ihr Einflußbereich kennen einen etwas andersartigen, in seiner Gesamtform den unseren ähnlichen Typ, doch ist er beträchtlich massiver und hat keine Öse für zusätzliche Befestigung des Schaftes,³⁵ womit er die letzte Entwicklungsform der Hacke dieses Typs darstellt, der in Mitteleuropa bis zum Mittelalter in Gebrauch verbleibt.³⁶ In der Tatsache, daß die delmatischen Formen dieser Hacken am Ausgang der Vorgeschichte nahezu unverändert verharren, sieht der Autor die Abgeschlossenheit dieses Gebietes gegen die keltischen Einwirkungen, eine Lokalproduktion, und betont nochmals den offensichtlichen delmatischen Konservatismus in den Bestrebungen nach Erhaltung einzelner Formen ihrer materiellen Kultur durch eine längere Zeitperiode.

Die kreuzschneidigen Doppelhacken mit Schaffloch (*securis bipennis*) stellen einen seltenen Fund³⁸ auch im breiteren illyrischen Territorium dar, wogegen sie bis zur Ankunft der Römer im keltischen und in den benachbarten Bereichen überhaupt nicht vorkommen. Dagegen kennt solche Hackenformen die griechische materielle Kultur noch vom 8. Jh. v. u. Z.,⁴⁰ worin vielleicht der Ausgangspunkt für diese illyrische Werkzeugform zu suchen wäre.

Eisendechsel (*ascia*, *ascia bipennis*) sind unter den Werkzeugformen der neuentdeckten delmatischen Hortfunde am zahlreichsten vertreten. Ihrer Form nach sind

alle einander sehr ähnlich. Sie haben zwei kreuzweise gestellte Schneiden von ungleicher Länge, von denen die längere leicht bogenförmig gekrümmt und senkrecht auf den zylindrischen Ring für das Schaftloch gesetzt ist. Im außerillyrischen Gebiet wurden analoge Funde derartiger Werkzeuggattungen nicht gemacht, und auch die Dechsel sind in die nur für das breitere illyrische Gebiet charakteristische Werkzeuggruppe einzugliedern, wo sie in einigen Fundorten entdeckt worden sind. Im breiteren delmatischen Territorium sind sie mit je einem Exemplar unter den Funden aus der Grabkammer in Vir bei Posušje mit Fundmaterial aus dem 2. und aus der ersten Hälfte des 1. Jh. v. u. Z.⁴⁶ sowie im Streumaterial des frühbronzezeitlichen Grabes am Ursprung der Cetina unter den sekundär eingegrabenen Gräbern vertreten, die rahmenmäßig ins 1. Jh. v. u. Z. und ins 1. Jh. u. Z. datiert werden.⁴⁷ Fünf derartige Dechsel unterschiedlicher Größe wurden im Hortfund hellenistischer Werkzeuge aus Ošanići gefunden, der rahmenmäßig ins 2. Jh. v. u. Z. datiert wird.⁴⁸ In Zusammenhang mit den Funden dieser Werkzeuggattung im illyrischen Gebiet führt der Autor ferner das charakteristische Merkmal an, daß sie in fast identischer Form auch unter dem Fundgut auftauchen, das ausgeprägte Charakteristika der römischen materiellen Kultur aufweist,^{49–53} obwohl sie die klassische römische Zivilisation in solcher Form nicht kennt. In der Regel werden sie in Lokalitäten gefunden, wo sich höchst ausgeprägte vorgeschichtliche Kontinuität (Burgwälle!) abzeichnet, und so bestätigt auch diese Angabe indirekt die illyrische Herkunft dieser Werkzeuggattung, da die Exemplare aus den Römerschichten zweifellos illyrische Survivals in die Römerzeit hinein darstellen. Die Dechsel als Holzbearbeitungsinstrument kennen zwar sowohl die griechische als auch die römische materielle Kultur,^{55, 56} doch unterscheiden sich diese Exemplare von den illyrischen dadurch, daß sie an einem Ende anstatt der kürzeren Schneide einen kammförmigen Nacken aufweisen. Solche Werkzeugbeispiele wurden in größerer Anzahl auch in den dakischen Ringwällen gefunden, doch werden sie dort später datiert und mit römischen Einflüssen verknüpft.⁵⁷ In Verbindung mit dem Problem der Herkunft dieser Werkzeuggattung bei den Illyrern macht der Autor ferner einen kleinen Exkurs und erinnert nochmals an einige mit der Bedeutungsforschung der *ascia* auf römischen Grabmalern verknüpfte Angaben.⁵⁴ Es ist nämlich festgestellt, daß ungefähr drei Viertel dieser Denkmäler bisher im keltischen Bereich gefunden worden sind, was vermutlich einige Autoren bewegen hat, die *ascia* als keltisches religiöses Symbol vorauszusetzen bzw. ihr Erscheinen in Dalmatien an die keltischen Einfälle in diese Gegenden zu knüpfen. Die archäologischen Funde zeigen indessen ein völlig gegensätzliches Bild, d. h., daß es eine solche Werkzeuggattung in keltischen Bereichen hin bis zur Ankunft der Römer überhaupt nicht gibt. Im Gegensatz dazu hat der illyrische und besonders der breitere delmatische Bereich bisher die meisten Funde dieser Werkzeuggattung geliefert, und falls wir noch die schon bekannte Tatsache hinzufügen, daß die dalmatinischen römischen Grabdenkmäler mit Darstellung der *ascia* bzw. mit der epigraphischen Formel »*sub ascia dedicare*« die ältestdatierten derartigen Denkmäler der römischen Welt sind, sowie daß Dalmatien als das Zentrum angesehen wird, von wo sich die Darstellung der *ascia* in andere Provinzen des römischen Westens verbreitet hat, dann haben wir möglicherweise noch eine indirekte Bestätigung, die über Herkunft und Bedeutung dieser Werkzeuggattung bei den vorgeschichtlichen Illyrern und insbesondere bei den Delmatern spricht.

Unter die Ackerbaugeräte hat der Autor die Pickel, Sicheln und Sensen eingereiht. Die ersten zwei Gattungen dieser Gruppe gehören zu den üblichen derartigen, in einem sehr breiten Territorium des damaligen Europa verbreiteten Typen.⁶² Der Autor widmet in seinem Text besondere Aufmerksamkeit den in zwei typologische Gruppen eingestuften Pickeln, doch nicht nur wegen der Form und den relativ seltenen Funden dieser Werkzeuggattung im illyrischen Gebiet, sondern weil er einen anderen primären Zweck für diese Geräte zu bestimmen versucht. Der Großteil der jugoslawischen und fast die ganze ausländische Fachliteratur bestimmt nämlich diese Gerätegattung als Pflugschar (*aratrum*).⁶⁵ Tatsächlich waren jedoch in jenem Zeitraum in den meisten unseren und anderen europäischen Fundorten, wo derartige Werkzeuge entdeckt wurden, auch andere Pflugschartypen in Gebrauch, gleichfalls mit Lappen zur Befestigung, doch mit beträchtlich verbreiteterer Schneide. Fast immer wird gemeinsam mit solchen Pflugscharen auch ein Sech gefunden, der zusammen mit der breiten Pflugschar das erforderliche Pflugganze bildet.⁶⁵ In seiner Erörterung der

Problematik des primären Zwecks dieser in den delmatischen Hortfunden als Pickel (dolabra) bestimmten Gerätegattung hebt der Autor die interessanten Funde aus den latènezeitlichen Gräbern aus Idrija hervor.⁶⁴ Hier wurden in derselben Lokalität breite Pflugscharen und Seche, wie auch gebogene Pickel unseres ersten Typs gefunden. Die Tatsache, daß sie bereits von Haus aus gebogen sind, ermöglicht ihre Verwendung als Pflugschar nicht. Für die Bestimmung der ursprünglichen Funktion dieser Werkzeuggattung ist bedeutsam auch der Fund eines Pickels im vorgeschichtlichen Bergwerk in Steinsburg in Österreich. Mit Hinsicht auf die Fundstätte hat dieses Gerät sicher als Pickel für die Erzgrabung gedient. Typologisch entspricht der Pickel aus Steinsburg unserem ersten Typ zur Gänze. Der Fund des Pickels aus Kijevo neben einem »D«-förmigen Eisenring hat für diese Gattung auch eine neue Erkenntnis beigesteuert, aufgrund deren ihre Rekonstruktion auf **Abb. 9: 1** vorgeschlagen wird. Verwiesen wird außerdem auch auf adäquate Funde von Pickeln und derartigen Ringen aus dem oppidum Heidetränk.⁶¹

Die Eisensensen (*falx messoria*) stellen, als Ganzes betrachtet, die wichtigsten Gegenstände dieser Hortfunde dar. Ihrer Form nach sind sie höchst eigenartig und unterscheiden sich erheblich von sämtlichen bisher bekannten und gefundenen Exemplaren dieser Werkzeuggattung nicht nur im illyrischen, sondern auch im beträchtlich weiteren Bereich.⁷⁰ Infolgedessen hat sie der Autor »delmatischen Typ« benannt. Außerdem sind diese Werkzeuggattungen mit Hinsicht darauf, daß sie anderswo nicht erscheinen, ein nahezu sicherer Hinweis auch für die Voraussetzung der Existenz von Schmiedewerkstätten, wahrscheinlich längs des Ober- oder Mittellaufs des Flusses Cetina, auf den fruchtbaren Grundstücken der Karstpoljen an der Cetina, welche für die Entwicklung des Ackerbaus bei den Delmatern maximale Bedingungen boten. Im Unterschied zu den anderen ist die delmatische Sense von kleineren Dimensionen. Das Sensenblatt ist leicht gebogen mit Schneide an der Innen- und geradem Rücken an der Außenseite. An einem Ende läuft sie spitz aus, am anderen dagegen in einer Vorrichtung, die das Fixieren an den Schaft ermöglicht hat. Die Sense war an den Schaft mittels einer kleinen Platte mit Loch für die Niete, die sie noch zusätzlich befestigte, gesetzt. Das kleine Ärmchen an der Verbindungsstelle des Plättchens mit dem geraden Rücken diente dazu, daß sich die Sense beim Ausholen nicht herausdrehen und aus dem Schaft herausfallen würde (Vorschlag der Rekonstruktion auf **Abb. 9: 3**).

Im Ganzen genommen, bieten beide neuentdeckten Hortfunde zweifellos wichtige Elemente zur Erforschung der Wirtschaftsverhältnisse bei den Delmatern am Ausgang der Jüngerer Eisenzeit. Die Formenperfektion sowie die Vielzahl und Mannigfaltigkeit der nach den vorgestellten Produktionstätigkeiten angeordneten Fundgegenstände verleiht diesen Funden einen Ausnahmecharakter und reiht die Delmater in die Gruppe der illyrischen Stämme mit sehr entwickelter und verzweigter Ökonomie ein. Außer diesen Gegenständen aus den Hortfunden führt der Autor überdies andere Funde aus dem Burgwall in Kijevo an; da jedoch diese Gegenstände zum Gesamtbild nur quantitativ beitragen, behandelt er sie nicht in größerem Umfang. Er legt sie auf **Abb. 8: 1—7** vor. Die Tatsache apostrophierend, daß die große Mehrheit dieser Formen kein delmatisches Spezifikum ist und daß man darauf in sehr ähnlichen Formen auch bei anderen illyrischen benachbarten Stämmen und Völkern dieses Zeitabschnittes trifft, wird der Wert der Funde nicht verringert, da die Tatsache verbleibt, daß sie im delmatischen Bereich gefunden und somit dort auch in Gebrauch waren. Schon oben haben wir jene Werkzeuggattungen aus diesen Hortfunden hervorgehoben, die in anderen breiteren nichtillyrischen Bereichen keine Analogien haben. Dies bezieht sich vor allem auf die sehr eigenartig geformten Sensen und auf die Dechsel mit zwei Schneiden, die mit der größten Fundezahl eben am Ober- und Mittellauf des Flusses Cetina vertreten sind, also im Herzen des delmatischen Landes. Darin ist das Autochthonische dieser Funde zu sehen und damit zugleich auch indirekt die Anwesenheit des Schmiedegewerbes. In welchem und wie großem Ausmaß es bei den Delmatern entwickelt war, werden wahrscheinlich zukünftige, in diesem Gebiet durchgeführte archäologische Forschungen nachweisen. Sucht man nach Analogien für einige Gegenstände aus diesen Hortfunden, kann man feststellen, daß für einige davon die Herkunft in der mediterranen Welt zu suchen ist (kreuzschneidige Doppelschnecke, Laubmesser), da hier erheblich früher fast identische Formen erscheinen. Ob

sie in unsere Gegenden durch Vermittlung griechischer Kolonisten oder auf irgendwelchem anderen Weeg geraten sind, ist eine Frage, auf die es noch keine befriedigende Antwort gibt. Die Abwesenheit typischer mitteleuropäischer Formen weist auf die Isoliertheit des delmatischen Territoriums von diesen Einflüssen hin. Als Ausnahmen davon betrachten wir einige charakteristische Formen, wofür der Ausgangspunkt unzweifelhaft in der keltischen Welt anzunehmen ist (Schere, Pickel, Gegenstand mit Tülle und dreizinkigem Abschluß — Fischgabel, Fischspeer), aufgrund dessen, daß es sich in unserem Fall nur um jene Gegenstände handelt, die in der Jüngerer Eisenzeit durch keltische Vermittlung als allgemeines Kulturgut übernommen worden sind und die in einem sehr großen Raum verbreitet sind, sogar dort, wo es fast sicher niemals Kelten gegeben hat.

Die Gegenstände dieser zwei Hortfunde sind vermutlich von zwei Menschen vergraben worden. Wegen der Mannigfaltigkeit der deponierten Objekte dürften sie zwei Haushalten angehört haben, die für jene Verhältnisse sicher besser situiert waren, da so große Mengen von Eisenwerkzeugen im delmatischen Bereich, das keine bedeutenderen Eisenerzvorkommen aufweist, ohne Zweifel auch einen beträchtlichen materiellen Wert darstellten. Die Menge der Holzverarbeitungsgeräte im Vergleich zu den anderen Werkzeugen weist auf die Bedeutung dieses Wirtschaftszweiges im gesamten Leben der delmatischen vorgeschichtlichen Bevölkerung hin, was bis zu einem gewissen Grad durch die antiken historischen Quellen sowie die epigraphischen Denkmäler untermauert wird.

Indem er abschließend die rahmenmäßige Datierung dieser Hortfunde bestimmt, betont der Autor die Unmöglichkeit einer präzisen Datierung, da sich kein einziger der gefundenen Gegenstände, von denen hier die Rede war, wegen seiner unveränderten Form durch eine längere Zeitspanne hindurch an einen engeren Zeitabschnitt knüpfen läßt. Die Mehrheit der vorerwähnten einschlägigen Funde wird in die letzten Jahrhunderte der Jüngerer Eisenzeit datiert, was rahmenmäßig auch die delmatischen Funde einordnet. Über diese orientierende Datierung verfügend, sucht der Verfasser die Gründe für die Verbergung dieser Hortfunde in den historischen Ereignissen, die im Laufe der letzten zwei Jahrhunderte diesen delmatischen Bereich betroffen haben. Er findet sie im Feldzug des römischen Konsuls Publius Cornelius Scipio Nasica, der sich, in der Absicht, Delminium (im benachbarten Duvanjsko polje) zu erobern, wo der Großteil des delmatischen Heeres sein Lager aufgeschlagen hatte, im Jahr 155 v. u. Z. entschloß, zunächst die anderen delmatischen Städte anzugreifen und zu vernichten, um auf diese Weise den Widerstand der zentralen delmatischen Verteidigung zu schwächen. Es ist nicht auszuschließen, daß in diesem Feldzug Nasicas auch zahlreiche delmatische Ansiedlungen (Burgwälle) am Ober- und Mittellauf der Cetina zerstört wurden.

Die Abwesenheit charakteristischer delmatischer vorgeschichtlicher Waffengattungen in den erörterten Hortfunden bestätigt, daß diese in unruhigen Zeitläufen vergraben worden sind, als die Waffen den Eigentümern dieser Hortfunde für die Verteidigung des nackten Lebens nötig waren. Nötig wohl, doch offensichtlich nicht ausreichend dafür, da sie sie nicht mehr abholen kamen.